

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax (01) 3644996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-60-3

Ἐπιμέλεια κειμένου καὶ ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη - Κόντου

ΠΡΩΤΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ: ELENA WALTER-KARYDI, *Die Nobilitierung des Wohnhauses. Lebensform und Architektur im spätklassischen Griechenland (Xenia*, τόμ. 35, 1994, Ἔκδ. W. Schuller). UVK Universitätsverlag Konstanz.

Εἰκόνα ἐξωφύλλου:

Πέλλα, «σπίτι τοῦ Διονύσου», βόρειο περιστύλιο, ἀποψη ἀπὸ Ν.

Εἰκόνα ὀπισθοφύλλου:

Δῆλος, μάσκες πολεμιστῆ καὶ Μέδουσας ἀπὸ διακόσμηση τοίχου (ἐπίθετο κονίαμα). Μουσεῖο Δήλου.

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΠΙΤΙ

ΕΛΕΝΑΣ WALTER - ΚΑΡΥΔΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ SAARBRÜCKEN

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΠΙΤΙ

Ὁ ἐξευγενισμὸς τῆς κατοικίας
στὰ ὑστεροκλασικὰ χρόνια

ΑΘΗΝΑ 1996

Περιεχόμενα

Εἰσαγωγή	1
Ἀρχιτεκτονικὴ	5
Διακοσμήσεις τοίχων	33
Μωσαϊκὰ	56
Πλαστικὴ	65
Ὑφάσματα	72
Ἐπιπλά	80
Ἀπραγμοσύνη καὶ σχολή	84

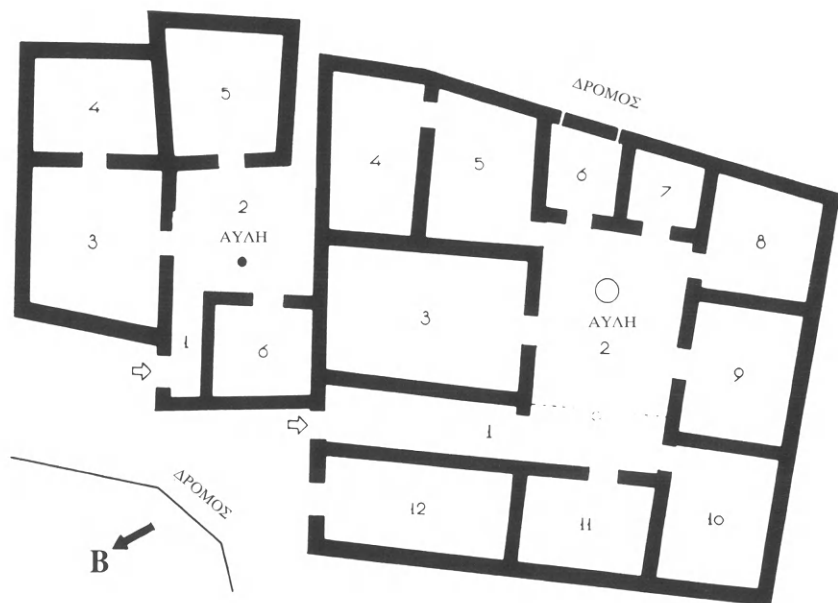

Εἰσαγωγή

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., καθὼς τὸ μακεδονικὸ κράτος μὲ βασιλιά τὸν Φίλιππο Β΄ γινόταν ὅλο καὶ πιὸ ἰσχυρό, στὴν Ἀθήνα ὁ ρήτορας Δημοσθένης προσπαθοῦσε νὰ ἐξεγείρει τοὺς συμπολίτες του γιὰ νὰ κινητοποιηθοῦν ἐνάντια στὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου, θυμίζοντάς τους τὴν παλαιὰ δόξα τῶν Ἀθηναίων: «μὰ τέτοια φήμη εἶχαν λοιπὸν στὸν ἑλληνικὸ κόσμον. Κυττάτε ὅμως πῶς διαμόρφωσαν τὴ ζωὴ μέσα στὴν ἴδια τὴν πόλιν, στὸν δημόσιον καὶ στὸν ἰδιωτικὸν τομέα. Στὸν δημόσιον μὲν ἔκτισαν κτίρια καὶ μᾶς δημιούργησαν τέτοιες καὶ τόσες ὁμορφιὰς στὰ ἱερὰ καὶ στὰ ἀναθήματά τους, ὥστε κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τοὺς ξεπεράσει· στὸν ἰδιωτικὸν τομέα ὅμως ἦταν τόσο σῶφρονες καὶ τηροῦσαν τόσο αὐστηρὰ τὸ ἥθος τοῦ πολιτεύματος (τῆς δημοκρατίας), ὥστε τὸ σπίτι τοῦ Μιλτιάδου, τοῦ Ἀριστείδου καὶ τῶν ἄλλων τότε ἐνδόξων ἀνδρῶν, ἂν τυχὸν κανεὶς σας ἤξερε ποιὸ ἦταν, θὰ διαπίστωνε ὅτι κατὰ τίποτα δὲν ἦταν λαμπρότερον ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ γείτονα. Γιατὶ ὅλοι αὐτοὶ δὲν ἔκαναν πολιτικὴ μὲ σκοπὸ νὰ πλουτίσουν οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ ὁ καθένας τοὺς εἶχε βάλει στόχον νὰ αὐξήσῃ τὰ κοινά» (Ε΄ Ὀλυνθ. 25 κέ.).

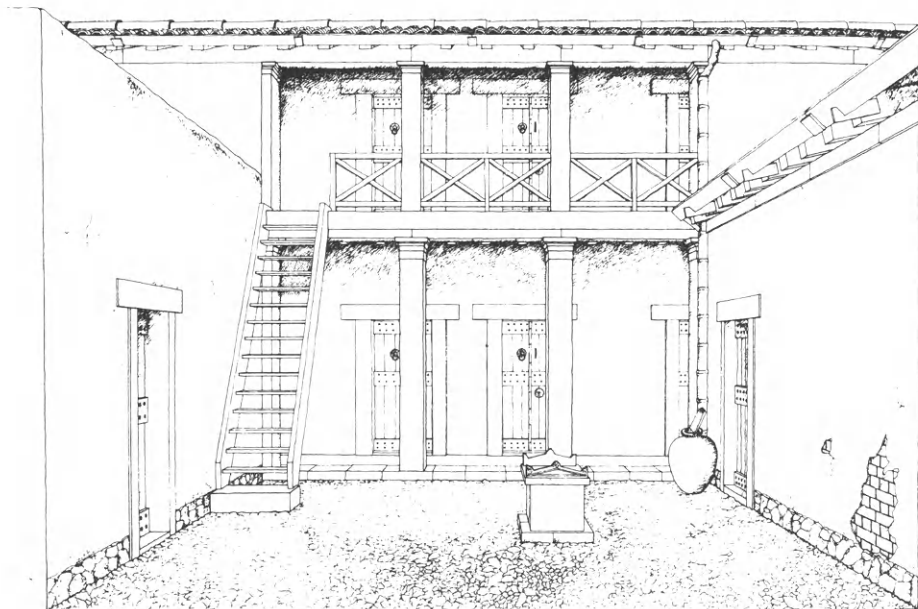
Τὰ λόγια τοῦ Δημοσθένη δὲν εἶναι ρητορικό σχῆμα: οἱ ἀνασκαφὲς ἔδειξαν ὅτι ὑπάρχουν πράγματι διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς κατοικίες τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα. Στὴν πόλη τοῦ 5ου αἰῶνα (ὅπως καὶ στὴν ἀρχαϊκὴ) δὲν ὑπάρχουν σπίτια ποὺ νὰ φανερώνουν τὸν πλοῦτο, τὴ δύναμη, τὴ μόρφωση ἢ τὸ καλὸ γοῦστο τοῦ ιδιοκτήτη. Ὅχι πὼς δὲν ὑπῆρχαν πλούσιοι καὶ φτωχοί! Ὅμως οἱ πλούσιοι δὲν ξεχώριζαν μὲ τὴν ἰδιαίτερη μορφὴ τῶν ιδιωτικῶν σπιτιῶν τους ἀλλὰ μὲ ἄλλους τρόπους, π.χ. μὲ τὶς λεγόμενες *λειτουργίες*, ὅταν ἀναλάμβαναν νὰ ἐξοπλίσουν ἓνα καράβι καὶ νὰ συντηρήσουν τὸ πλή-

Εἰκ. 1. Ἀθήνα. Δύο σπίτια δυτικὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου, 5ος αἰ. π.Χ.

ρωμα ἢ νὰ χρηματοδοτήσουν τὸν χορὸ μιᾶς θεατρικῆς παράστασης ¹. Καὶ ἂν μάλιστα ἡ παράσταση ἔπαιρνε τὸ πρῶτο βραβεῖο ὁ χορηγὸς μπορούσε νὰ διατηρήσει τὴ μνήμη τῆς νίκης αὐτῆς μὲ ἓνα (δαπανηρὸ βέβαια) ἀνάθημα στὸν Δίονυσσο, τὸ ὁποῖο στηνόταν σὲ ἓνα δημόσιο χῶρο. Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὴ ἡ ἔμμεση φορολογία τῶν πλουσίων καθοριζόταν ἀπὸ τὸ συναγωνιστικὸ πνεῦμα καὶ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀξίες τῆς πρώιμης ἐλληνικῆς κοινωνίας: τιμὴ, φήμη, δόξα. Ὁ Κίμων π.χ. ἦταν δημοφιλὴς γιατί ἐκπλήρωνε μὲ λαμπρότητα τὶς λειτουργίες του, ἐπέτρεπε στοὺς φτωχοὺς ἐλεύθερη εἴσοδο στὰ κτήματά

Εἰκ. 2. Ὁλυνθος. Ἀναπαράσταση αὐλῆς σπιτιοῦ. Ἀποψη ἀπὸ Ν.

του καὶ μοίραζε πλούσιες δωρεές (Ἀριστοτ., Ἀθ. Πολ. 27,3· Πλουτ., *Κίμων*, 10,1).

Ἡ ἀκόμα: οἱ πλούσιοι ἔστηναν δαπανηρὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα· αὐτὰ βρίσκονταν στοὺς δρόμους ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, ὅπου ἡ κίνηση ἦταν πολὺ μεγάλη, ὥστε νὰ θυμίζουν στοὺς περαστικοὺς τὸν νεκρό. Ἡ ὑστεροφημία, αὐτὸ ἦταν τὸ κύριο μέλημα. Ἄλλο τέτοιο παράδειγμα: ὑπῆρχαν πολιτικά ἀξιώματα, ποὺ ἦταν ὄχι μόνο ἄμισθα ἀλλὰ καὶ πολὺ δαπανηρὰ γιὰ ὅποιον τὰ ἀναλάμβανε, ὅμως σημασία εἶχε πὼς ἦταν τιμητικά.

Γιὰ τέτοια πράγματα ξόδευαν οἱ πλούσιοι Ἀθηναῖοι καὶ γενικότερα οἱ Ἕλληνες ὡς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα τὰ χρήματά τους. Πραγμάτων ἔτσι τὴν ταυτότητά τους ὡς πολίτες καὶ ἐδραίωναν τὸ καλὸ τους ὄνομα. Μία τέτοια νοοτροπία δὲν ἄφηνε βέβαια νὰ γίνει μέλημα ἡ ἰδιωτικὴ κατοικία. Γιὰ τὰ σπίτια χρησιμοποιοῦσαν εὐτελὴ οἰκοδομικὰ ὑλικά καὶ οἱ κατόψεις ἦταν ἀπλές: συνήθως τὰ δωμάτια ἦταν ὀργανωμένα γύρω ἀπὸ μία ἐσωτερικὴ αὐλὴ (*εἶκ.* 1, 2).

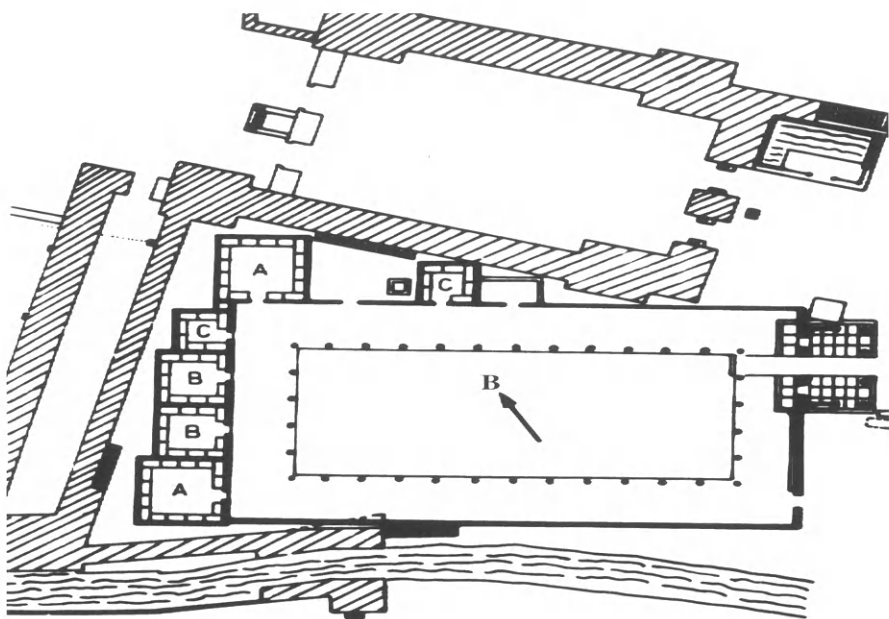
Στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα ὅμως διαπιστώνουμε νεωτερισμοὺς στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι: ἡ αὐλὴ ἀποκτᾷ περιστύλιο, στοὺς κύριους χώρους οἱ τοῖχοι διακοσμοῦνται, ἐνῶ τὰ μωσαϊκὰ δάπεδα ἀποκτοῦν παραστάσεις². γιὰ πρώτη φορὰ ἐπίσης στήνονται ἐδῶ μαρμάρινα ἀγάλματα.

Τί συνέβη καὶ πὼς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ αὐτὸ τὸ φαινόμενο;

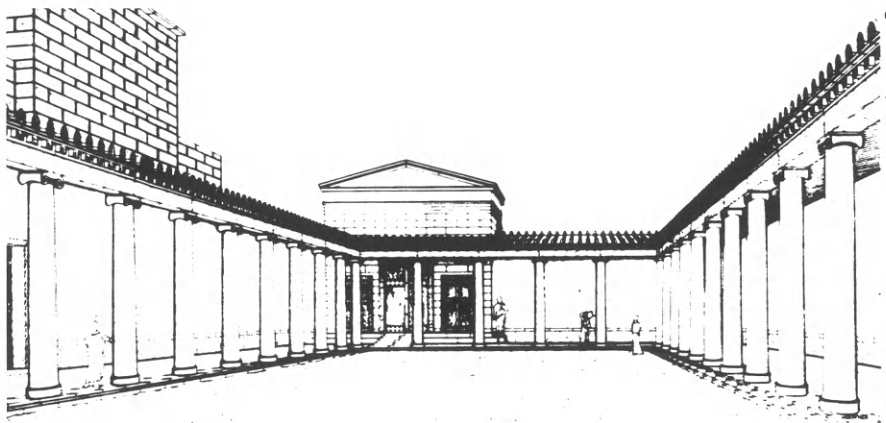
Ἀρχιτεκτονικὴ

Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὁ κύριος νεωτερισμὸς εἶναι ἡ αὐλὴ μὲ περιστύλιο· αὐτὴ δημιουργήθηκε ἀρχικὰ γιὰ δημόσια οἰκοδομήματα, ὅπως π.χ. τὸ Πομπεῖον ποὺ κτίστηκε γύρω στὰ 400 π.Χ. ἔξω ἀπὸ τὸ Δίπυλο (*εἰκ. 3,4*)³. Οἱ χώροι πίσω ἀπὸ τὶς στοᾶς τῆς αὐλῆς χρησίμευαν γιὰ συμπόσια. Τέτοιες αἵθουσες, ἀκόμη καὶ ὁλόκληρα κτίρια (τὰ λεγόμενα *ἐσπατόρια*) γιὰ λατρευτικὰ συμπόσια ὑπῆρχαν συχνὰ στὰ ἑλληνικὰ ἱερά, καὶ τὸ Πομπεῖον ἂν καὶ εἶχε διάφορες λειτουργίες ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως γιὰ τὴν Πομπή τῶν Παναθηναίων· μὲ αὐτὴν σχετίζονταν καὶ τὰ συμπόσια, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν κλίνες κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, ὅπως δείχνει ἡ ἀναπαράσταση ἑνὸς τέτοιου χώρου τῆς νότιας Στοᾶς στὴν Ἀγορά (*εἰκ. 5*).

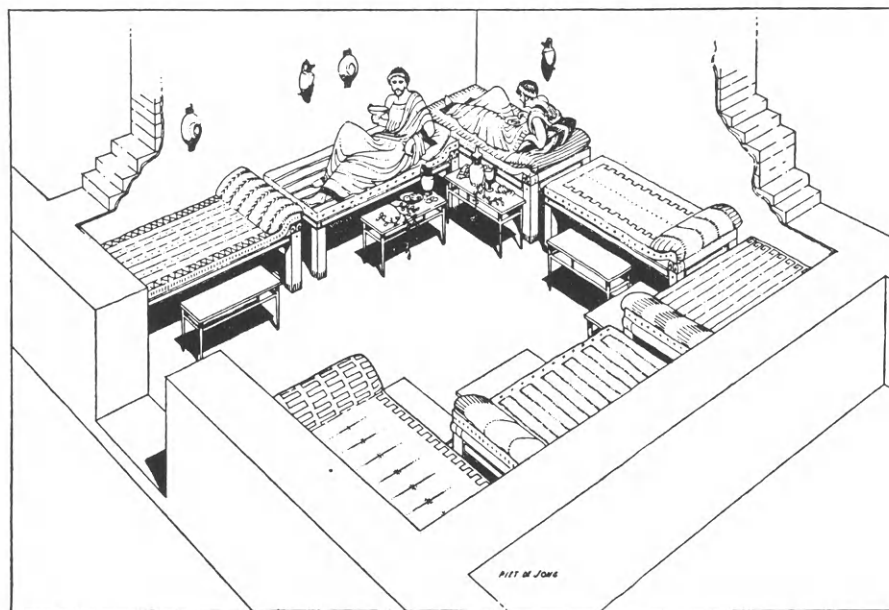
Στὶς ἰδιωτικὲς κατοικίες ἡ αὐλὴ μὲ περιστύλιο ἀποτελεῖ μίμηση δημόσιων κτιρίων, ὅπως τοῦ Πομπείου. Παράδειγμα ἓνα σπίτι τοῦ πρώιμου 4ου αἰῶνα στὴν Ἑρέτρια (*εἰκ. 6*)⁴: ἓνας στενὸς διάδρομος (c) ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὴν τετράγωνη περίστυλη αὐλὴ (a-b)· γύρω τῆς τὰ δωμάτια, τὰ κύρια στὴ βόρεια πλευρά, γιὰ νὰ εἶναι προσανατολισμένα πρὸς τὸ νοτιὰ καὶ νὰ εἶναι ἔτσι ζεστὰ καὶ φωτεινὰ τὸν χειμῶνα καὶ

Εικ. 3. Ἀθήνα. Πομπεῖον (Α-Σ: χώροι συμποσίου). Γύρω στὰ 400 π.Χ.

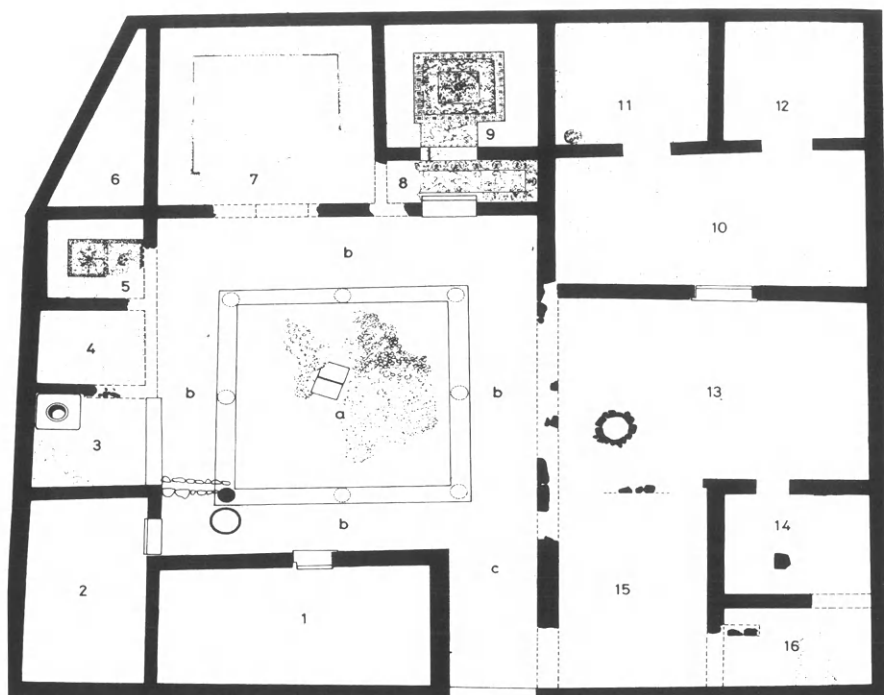

Εικ. 4. Πομπεῖον (βλ. εἰκ. 3). Ἡ περίστυλη αὐλή.

Εικ. 5. Ἀθήνα. Ἀγορά, νότια στοὰ I, χώρος συμποσίων. Ὑστερος 5ος αἰ. π.Χ.

δροσερὰ τὸ καλοκαίρι· αὐτὸ τὸ πρόσεχαν ἰδιαίτερα (Ξενοφ., Ἀπομνημονεύματα, ΠΙ 8,8.9· Οἰκονομικὸς FΧ, 4). Οἱ ἀνδρῶνες ἀρ. 5,7,8 καὶ 9 ἔμοιαζαν μὲ τὶς αἴθουσες συμποσίων στὰ δημόσια κτίρια (εἰκ. 5). Ἐδῶ δεχόταν ὁ κύριος τοῦ σπιτιοῦ τοὺς φίλους του· γυναῖκες δὲν ἔπαιρναν μέρος στὰ συμπόσια, γι' αὐτὸ καὶ οἱ χώροι αὐτοὶ ὀνομάζονταν ἀνδρῶνες. Στὸν ἀνδρῶνα ἀρ. 9 (εἰκ. 44) ὑπῆρχαν ἑπτὰ κλίνες· ὁ ἀνδρῶν ἀρ. 7 εἶναι μεγαλύτερος, μὲ ἑντεκα κλίνες, καὶ ὁ μικρότερος ἀρ. 5 εἶναι τρίκλινος (εἰκ. 47). Τὰ ὥραϊα μωσαϊκὰ (εἰκ. 45-46), ποὺ ἔδωσαν στὸ σπίτι καὶ τὸ ὄνομα «maison aux mosaïques», καθὼς καὶ ἡ πολύχρωμη διακόσμηση τῶν τοίχων, ἀπὸ τὴν ὁποία σώθη-

Εἰκ. 6. Ἐρέτρια, «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν». Πρώιμος 4ος αἰ. π.Χ.

καν κομμάτια, ξεχώριζαν τοὺς ἀνδρῶνες ἀπὸ τὰ ἄλλα δωμάτια. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀνδρῶνες ἡ λειτουργία τῶν διαφόρων χώρων τοῦ σπιτιοῦ συχνὰ δὲν μπορεῖ εὐκόλα νὰ καθορισθεῖ — καὶ δὲν θὰ ἦταν ἄλλωστε σταθερὰ ἡ ἴδια ⁵. Τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ σπιτιοῦ εἶναι δευτερεῦον· δὲν ὑπάρχουν μωσαϊκὰ καὶ ἡ αὐλὴ ἀρ. 13 δὲν ἔχει περιστύλιο· στὸν (πολὺ κατεστραμμένο) τοῖχο μεταξὺ τῶν δύο θὰ ὑπῆρχε βέβαια πόρτα πρὸς τὴν περιστυλῇ αὐλῇ.

Ἡ ἀλλαγὴ ποὺ δείχνει ἓνα τέτοιο σπίτι φανερώνει βαθιὰ τομὴ στὴ μορφή τῆς ἰδιωτικῆς κατοικίας. Βέβαια ἐξακολου-

θοῦσαν νὰ κτίζονται καὶ σπίτια χωρὶς περίστυλη αὐλὴ ἢ μὲ κίονες μόνο στὶς δύο ἢ καὶ στὴ μία πλευρὰ τῆς αὐλῆς. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἓνα τετράγωνο στὴν πόλη τῆς Δήλου (εἰκ. 7) ⁶. Τὸ σπίτι μὲ περιστύλιο (B) ποὺ ὀνομάζουμε «σπίτι τῶν προσωπείων» λόγῳ τοῦ θέματος τοῦ ὠραίου μωσαϊκοῦ τῆς αὐλῆς, εἶναι σὲ ἔκταση πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα τοῦ τετραγώνου: τὸ σπίτι μὲ κίονες μόνο στὶς δύο πλευρὲς τῆς αὐλῆς (C) καὶ τὰ δύο μὲ ἀπλή, ὅχι περίστυλη αὐλὴ (A,D)· ὑπῆρχε ἐξάλλου τουλάχιστον ἀπὸ μία ξεχωριστὴ κατοικία στὸ ἐπάνω πάτωμα, ὅπως συνηθιζόταν στὴν πυκνοκατοικημένη Δῆλο. Πλούσιοι καὶ λιγότερο εὐποροὶ ζοῦσαν λοιπὸν ἐδῶ πλάι - πλάι.

Δὲν πρέπει βέβαια νὰ ἀπαιτοῦμε τὴν καθιέρωση ἐνὸς ἐνιαίου τύπου ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ. Ἐδῶ, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλες κατηγορίες ἀρχιτεκτονικῆς, ὑπῆρχε ἐλευθερία: εἴτε λόφοι ἢ παλαιοὶ δρόμοι ποὺ ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ὑπόψη ἐπέβαλλαν διάφορες κατόψεις, εἴτε παλαιότεροι τύποι σπιτιῶν ἐξακολουθοῦσαν νὰ κτίζονται, ἰδίως στὶς περιφερειακὲς περιοχές. Γενικά, στὴν ἰδιωτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ παραμένει τὸ παλαιὸ πλάι στὸ νέο καὶ τὸ τυχαῖο πλάι στὸ καθιερωμένο.

Ὑπῆρχαν καὶ τοπικὲς διαφορές, ὅχι μόνο στὰ ὑλικά δομῆς, ὅπου ἐπικρατοῦσε ἡ χρῆση τοῦ προσφορότερου ὑλικοῦ, ἀλλὰ καὶ στὰ οἰκόπεδα: οἱ παλαιὲς πόλεις ἦταν ἤδη στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰῶνα πυκνοκατοικημένες· σὲ νεοῖδρυσμένες πόλεις ἀντίθετα ὑπῆρχε χῶρος ποὺ ἐπέτρεπε νὰ πραγματοποιηθεῖ μία νέα ἀρχιτεκτονικὴ σύλληψη.

Πάντως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ μετὰ ὁ τύπος σπίτι μὲ περιστύλιο ἀποτελεῖ μία νέα μορφολογικὴ δυνατότητα. Καὶ τέτοια σπίτια ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ ἀπλά, ποὺ βέ-

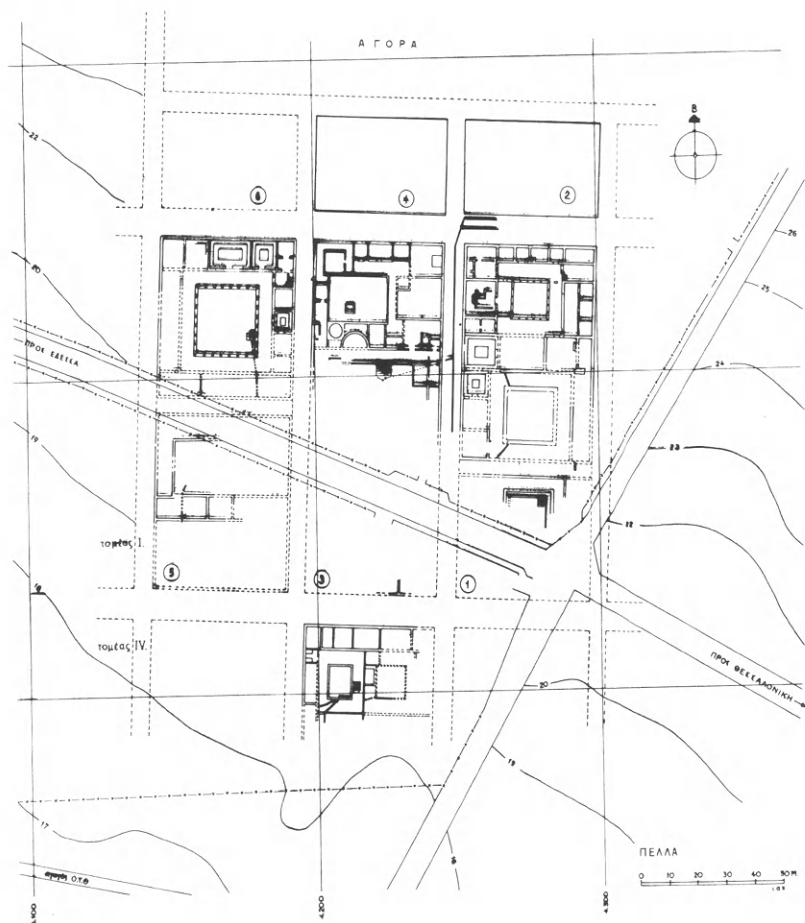
βαια είναι πολύ περισσότερα. Έτσι διαπιστώνεται τώρα στη μορφολογία της ιδιωτικής κατοικίας μία κοινωνική διαφοροποίηση. Άν δέν ήταν παλαιότερα δυνατό να αναγνωρίσει κανείς το σπίτι του Μιλτιάδη, όπως λέγει ο Δημοσθένης, τώρα είναι φανερό ποιός ανήκει στους ισχυρούς της ημέρας.

Με το περιστύλιο αποκτά η αύλη αρχιτεκτονική διαμόρφωση και γίνεται ένας μορφολογικά αυτοδύναμος χώρος που αποτελεί το κέντρο της κατοικίας. Η περίστυλη αύλη μπορεί να είναι τετράγωνη ή μακρόστενη, έχει πάντως όρθες γωνίες, ενώ οι μη περίστυλες αὐλές είχαν συχνά ακανόνιστο σχῆμα (εἰκ. 1). Παρενθετικά ἄς ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ αὐλή, εἴτε εἶχε περιστύλιο εἴτε δὲν εἶχε, ἦταν πλακοστρωμένη. Ὑπῆρχε συνήθως ἓνας βωμὸς γιὰ τὴν οἰκιακὴ λατρεία (εἰκ. 2), ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχαν οὔτε δέντρα οὔτε φυτά. Ἐξάλλου τὰ σπίτια δὲν εἶχαν διακοσμητικούς κήπους ⁷. Ἕνας τέτοιος κήπος, ὡς ιδιωτικὴ σκηνοθεσία τῆς φύσης, εἶναι δημιούργημα τῆς ὑστεροελληνιστικῆς ἐποχῆς. Τὸν παραστατικὸ χαρακτήρα τῆς περίστυλης αὐλῆς καθορίζουν οἱ κίονες· καὶ ξέρουμε ὅτι στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὁ κίων εἶναι στοιχεῖο ὑψηλῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὅλα αὐτὰ μαρτυροῦν μορφολογικὰ τὸν ἐξευγενισμό τῆς αὐλῆς καὶ ὁλόκληρου τοῦ ιδιωτικοῦ σπιτιοῦ.

Τὴν περίστυλη αὐλὴ καὶ τοὺς ἀνδρῶνες χρησιμοποιοῦσε ὁ κύριος τοῦ σπιτιοῦ γιὰ τὴν κοινωνικὴ του ζωὴ: τὸ συμπόσιο, τὸ γλέντι, τὶς συζητήσεις... Ἀποκορύφωμα τέτοιων συνανθροίσεων ἦταν οἱ ἐπιστημονικὲς-φιλοσοφικὲς συνδιαλέξεις, ὅπως αὐτὲς ποὺ περιγράφει ὑποδειγματικὰ ὁ Πλάτων. Πολλοὶ πλατωνικοὶ διάλογοι διαδραματίζονται σὲ ἀθηναϊκὰ σπίτια: ἡ *Πολιτεία* στὸ σπίτι τοῦ Κεφάλου, τὸ *Συμπόσιο* στὸ σπίτι τοῦ Ἀγάθωνα, ὁ *Πρωταγόρας* στὸ σπίτι τοῦ Καλλία.

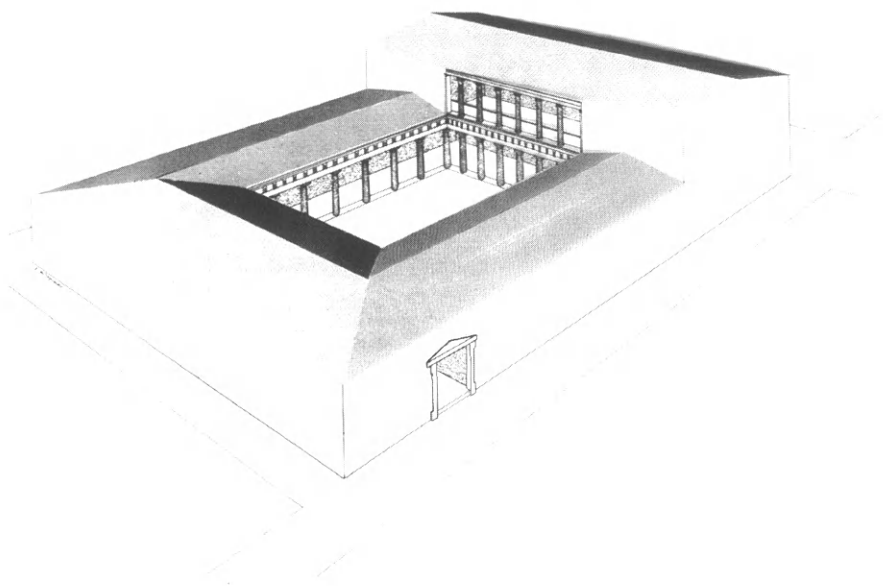
Στὴν ἀρχὴ τοῦ *Πρωταγόρα* (314D κέ.) περιγράφεται πῶς ὁ Σωκράτης μὲ ἓνα φίλο πηγαίνει στὸ σπίτι τοῦ πλούσιου Καλλία γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν σοφιστὴ Πρωταγόρα ποὺ ἦταν φιλοξενούμενος ἐκεῖ, μαζὶ μὲ τὸν Ἱππία καὶ τὸν Πρόδικο. Ὁ Πλάτων δίνει μὲ λεπτὴ εἰρωνεία τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν τριῶν σοφιστῶν: ὁ Πρωταγόρας περπατᾷ μὲ κομπασμὸ στὸ μπροστινὸ μέρος τῆς περιστυλῆς αὐλῆς, περιτριγυρισμένος ἀπὸ μαθητὲς καὶ θαυμαστὲς· στὶς ἀπέναντι κολόνες βρίσκεται ὁ Ἱππίας, ἀναπαυτικὰ ἀνακεκλιμένος σὲ θρόνο, ἐνῶ οἱ ἀκροατὲς τοῦ ἀρκοῦνται σὲ πάγκους· τοῦ κάνουν ἐρωτήσεις «*περὶ φύσεώς τε καὶ τῶν μετεώρων ἀστρονομικὰ ἅττα*» καὶ ἐκεῖνος λύνει διεξοδικὰ κάθε ἀπορία... Ὁ Πρόδικος εἶναι ἀκόμα στὸ κρεβάτι, καλοδιπλωμένος σὲ ὄχι λίγες κουβέρτες καὶ γοῦνες, σὲ ἓνα δωμάτιο ποὺ ἦταν πρὶν ἀποθήκη καὶ τώρα, μὲ τὸ πλῆθος τῶν ξένων, ἔχει γίνῃ ξενώνας. Οἱ ἀκροατὲς τοῦ εἶναι ἐπίσης ξαπλωμένοι σὲ κλίνες (ἐδῶ ὁ Πλάτων δίνει μία παρωδία *ἀνδρῶνος*!). Ὁ Σωκράτης προκαλεῖ τὸν Πρωταγόρα σὲ συζήτηση, ὁ Ἱππίας καὶ ὁ Πρόδικος ἔρχονται νὰ πάρουν μέρος· οἱ ἀκροατὲς φέρνουν καὶ ἄλλους πάγκους καὶ κλίνες καὶ ὁ διάλογος μπορεῖ νὰ ἀρχίσῃ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰρωνεία γιὰ τοὺς τρεῖς σοφιστὲς, ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ κερδίζουμε μία εἰκόνα τοῦ ἀνεπιτήδευτου τρόπου ζωῆς στὴν περιστυλὴ αὐλὴ αὐτῶν τῶν χρόνων. Ἀπὸ ἄλλα κείμενα μαθαίνουμε ὅτι ἐδῶ μπορούσε ἡ οἰκογένεια νὰ περνάει τὴν ἡμέρα της· ἐδῶ γίνονταν τὰ συμπόσια τῶν ἀνδρῶν· ἐδῶ τόσο ἡ οἰκιακὴ λατρεία ὅσο καὶ οἱ φιλοσοφικὲς συζητήσεις. Δὲν ὑπῆρχε αὐστηρὴ διάκριση τῶν οἰκιακῶν χώρων οὔτε καὶ ἐθιμοτυπία.

Εικ. 8. Πέλλα. Περιοχή νότια της Ἀγορᾶς.

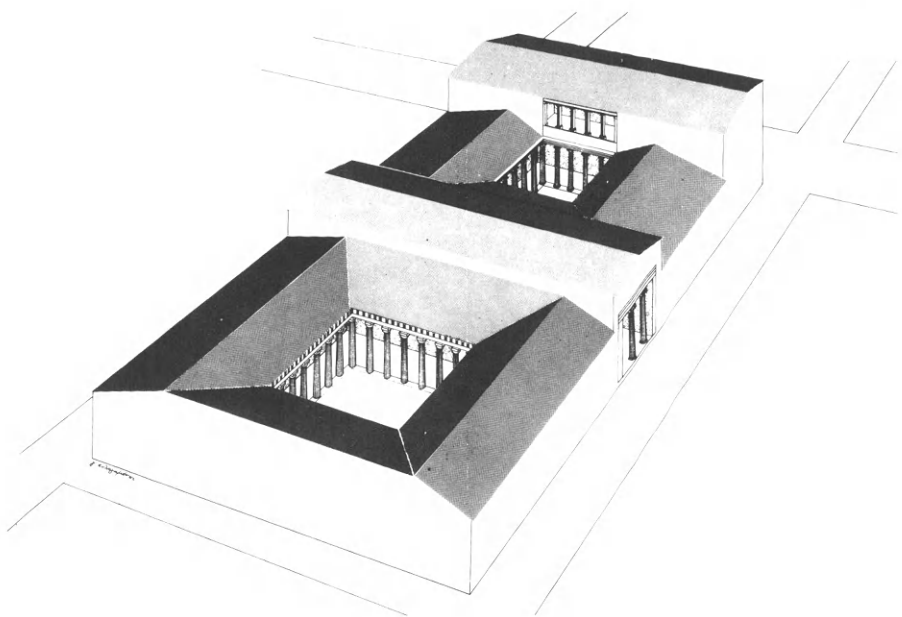
Ἡ ἰδέα τοῦ περιστυλίου πραγματοποιεῖται μὲ ἔμφαση σὲ σπίτια μὲ δύο περίστυλες αὐλές. Τέτοια σπίτια ἔχουν βρεθεῖ στὴν Πέλλα, πρωτεύουσα τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ πρὸ λαμπρὴ πόλη τοῦ ὕστερου 4ου αἰῶνα στὴν κυρίως Ἑλλάδα.

Εικ. 9. Πέλλα. «Σπίτι της άρπαγής της Έλένης» (βλ. εικ. 8, άρ. 5). Γύρω στα 330-320 π.Χ.

Δύο σπίτια τῶν χρόνων 330-320 π.Χ. ὀνομάζονται ἀπὸ τὰ ὠραῖα μωσαϊκά τους «σπίτι τοῦ Διονύσου» (*εἰκ. 8 άρ. 1, εἰκ. 10· βλ. καὶ εἰκ. 50-52*) καὶ «σπίτι τῆς άρπαγῆς τῆς Έλένης» (*εἰκ. 8 άρ. 5, εἰκ. 9, 11*)⁸. Τὰ σπίτια αὐτὰ εἶναι καὶ σὲ ἔκταση ἐντυπωσιακά: ἐνῶ τό «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» στὴν Έρέτρια (*εἰκ. 6*) εἶναι κάπου 650 τ.μ., τό «σπίτι τῆς άρπαγῆς τῆς Έλένης» φθάνει τὰ 2.350 τ.μ. καὶ τό «σπίτι τοῦ Διονύσου» ποὺ ἔχει καὶ δύο περίστυλες αὐλὲς τὰ 3160 τ.μ.

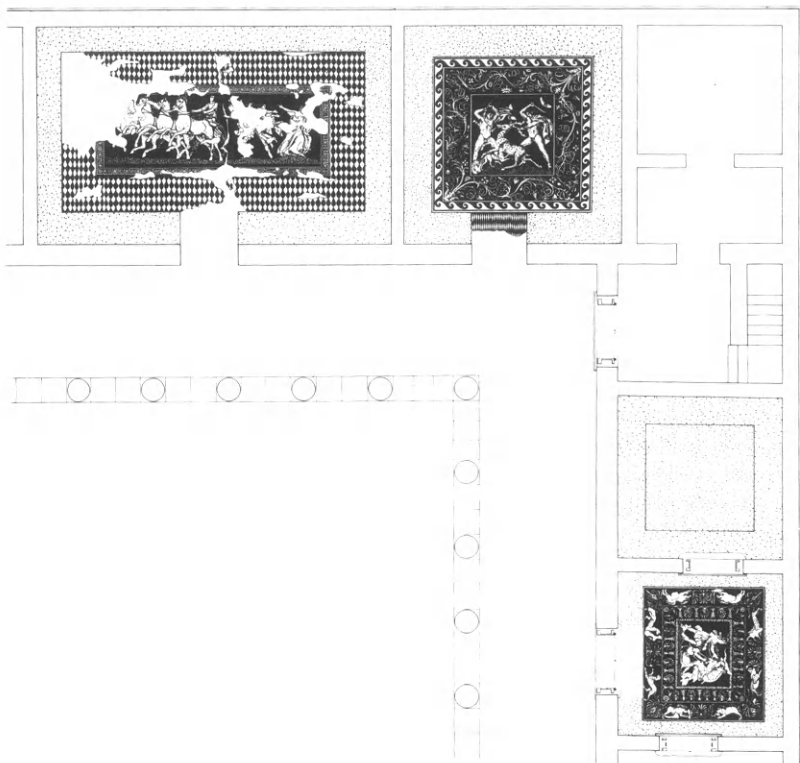
Στό «σπίτι τῆς άρπαγῆς τῆς Έλένης» (*εἰκ. 8 άρ. 5, εἰκ. 9, 11*) ἡ περίστυλη αὐλὴ ἔχει δωρικὲς πώρινες κολόνες καὶ στὸν ἄνω ὄροφο ἰωνικὲς μαρμάρινες· ἀπὸ τὰ δωμάτια ποὺ τὴν

Εικ. 10. Πέλλα. «Σπίτι τοῦ Διονύσου» (εἰκ. 8, ἀρ. 1). Γύρω στὰ 330-320 π.Χ.

περιβάλλουν τὰ δυτικά καὶ τὰ νότια εἶναι κατεστραμμένα. Στὸ βόρειο μέρος ὑπάρχουν τρεῖς ἀνδρῶνες· στὸν μεσαῖο βρίσκεται τὸ μωσαϊκό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο πῆρε τὸ σπίτι τὸ ὄνομα, στὸν ἀνατολικὸ τὸ θαυμάσιο κυνήγι ἐλαφιοῦ μὲ ὑπογραφή τοῦ τεχνίτη «Γνώσις ἐπόησε»· τὸ μωσαϊκὸ τοῦ δυτικοῦ ἀνδρῶνος εἶναι σχεδὸν τελείως κατεστραμμένο. Στὸ ἀνατολικὸ μέρος ἡ διάταξη εἶναι διαφορετικὴ: οἱ δύο ἀνδρῶνες εἶναι προσιτοὶ ἀπὸ ἓνα προθάλαμο (μὲ μωσαϊκὸ ἀμαζονομαχίας) ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἀνάμεσά τους ⁹.

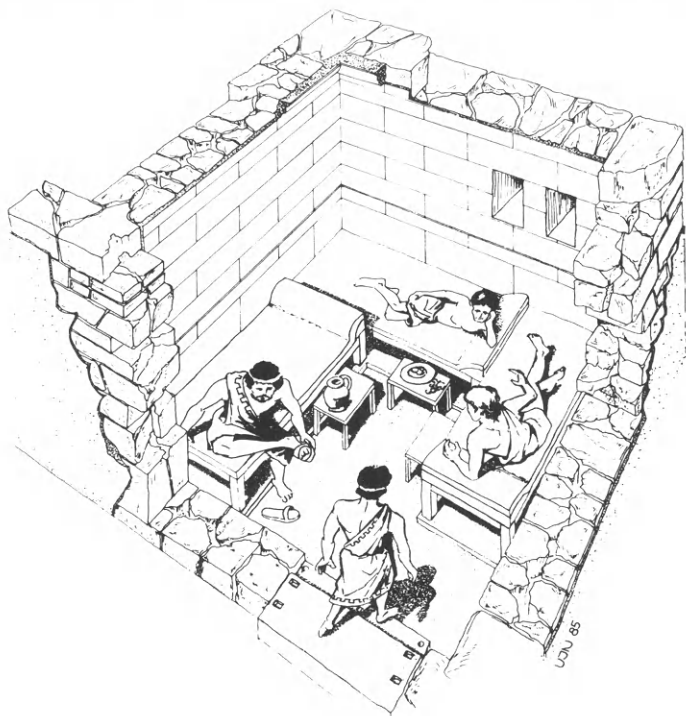
Στὶς δύο ἀναπαραστάσεις (εἰκ. 9,10) δὲν ἔχουν συμπληρωθεῖ παράθυρα γιὰτὶ δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις γι’

Εικ. 11. Πέλλα. «Σπίτι της άρπαγής της Έλένης» (εικ. 8, άρ. 5, εικ. 9).

αυτά. Κατὰ κανόνα τὰ παράθυρα ἦταν μικρά, ἀπλὰ καὶ ψηλὰ τοποθετημένα, ὅπως στὴν ἀναπαράσταση ἑνὸς ἀνδρῶνος στὴν Πριήνη (εἰκ. 12), ἢ σὲ ἓνα σπίτι τοῦ Ὀρράου (Ἀρμότοπου), ὅπου οἱ τοῖχοι σώθηκαν σὲ ἀρκετὸ ὕψος (εἰκ. 13)¹⁰. Πρέπει ἐξάλλου νὰ τονισθεῖ ὅτι τέτοια παράθυρα ἀποτελοῦν ἓνα μορφολογικὸ στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ σπίτι: ἀνοίγματα ποὺ χρησιμεύουν μόνον γιὰ τὸν φωτισμὸ καὶ τὸν ἀερισμὸ τῶν ἐσωτερικῶν χώρων. Ἡ θέα γί-

Εικ. 12. Πριήνη. Ἀναπαράσταση ἀνδρῶνος.

νεται αξία αυτοδύναμη στὸν 1ο αἰώνα π.Χ., καὶ καθορίζει τὴ μορφὴ ἰδιωτικῶν κατοικιῶν ἐνὸς νέου ὑστεροελληνιστικοῦ τύπου: τῆς βίλλας ¹¹.

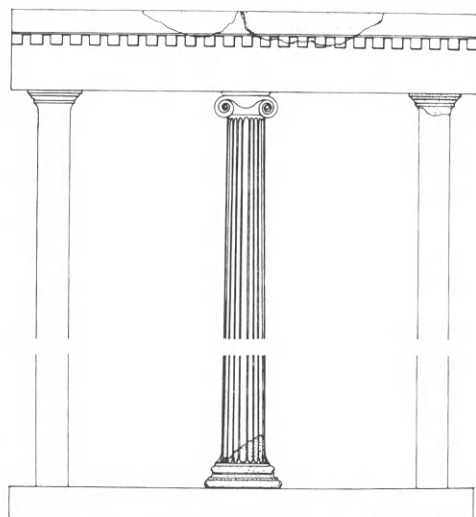
Στὸ σπίτι τὰ περισσότερα ἀνοίγματα ἦταν ἐσωτερικά, πρὸς τὴν αὐλὴ: πόρτες, παράθυρα, ἀκόμη καὶ διπλοπαράθυρα μὲ τὸ ἐξευγενιστικὸ στοιχεῖο τῆς κολόνας (*εἰκ. 14*). Καμιὰ φορὰ μάλιστα, γιὰ νὰ φέρουν περισσότερο φῶς καὶ ἀέρα στὸν ἀνδρῶνα, ἀντικαθιστοῦσαν τὸν τοῖχο μὲ κολόνες πάνω σὲ πόδιο (*εἰκ. 15*).

Εικ. 13. "Ηπειρος, "Ορραον (Αμμότοπος). Σπίτι Ι. Β' μισό 4ου αἰ. π.Χ.

Ὁ μικρὸς ἀνδρῶν (εἰκ. 12) ἦταν τρίκλινος ὅπως ὁ ἐρετριακός (εἰκ. 6 ἀρ. 5· βλ. καὶ εἰκ. 47). Στὰ σπίτια τῆς Πέλλας ἴσχυαν ἄλλα μέτρα: στὸν ἀνδρῶνα μὲ τὸ μωσαϊκὸ τῆς Ἑλένης (εἰκ. 11) ὑπῆρχαν δεκαεννέα κλίνες! Σὲ τέτοια σπίτια κατοικοῦσαν προφανῶς οἱ ἰσχυροὶ τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, οἱ ἑταῖροι τοῦ βασιλιᾶ. Τὰ συμπόσια ἐδῶ ἦταν πάντως παροιμιώδη· ὅταν ὁ Δοῦρις ὁ Σάμιος κατηγορήσε τὸν Δημήτριο Φαληρέα ὅτι στὴν ιδιωτικὴ του ζωὴ ἀγαποῦσε τὴν τρυφή, ἐνῶ στοὺς Ἀθηναίους ἐπέβαλλε λιτότητα, τόνισε ὅτι ὁ Δημήτριος ξεπερνοῦσε ἀκόμη καὶ τοὺς Μακεδόνες στὴν πολυτέλεια τῶν συμποσίων του! ¹².

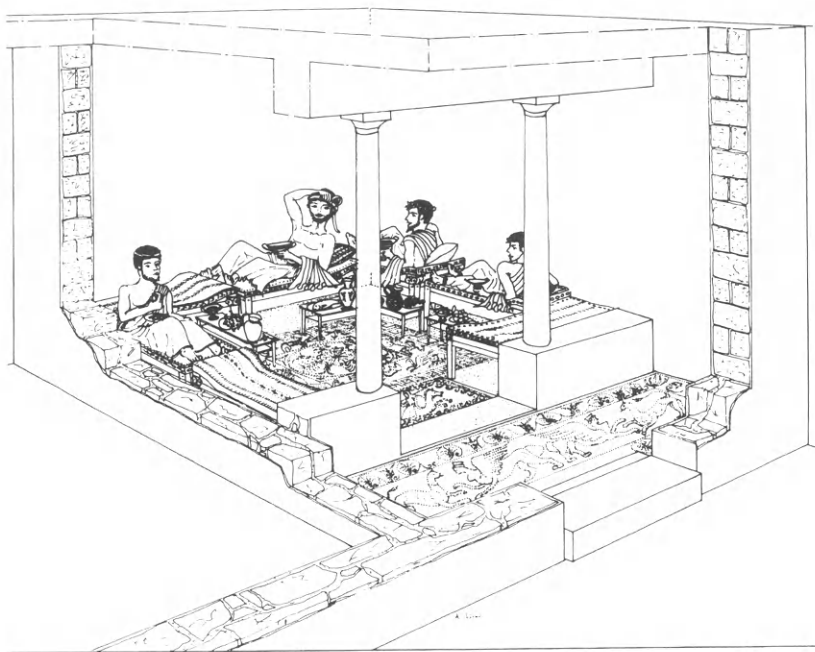
Στὸ «σπίτι τοῦ Διονύσου» (εἰκ. 8 ἀρ. 1, εἰκ. 10) εἶναι καὶ οἱ δύο αὐλὲς περιστυλες, ἐνῶ στὸ «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» (εἰκ. 6)

*Εικ. 14. Ἐρέτρια.
«Σπίτι τῶν μωσαϊκῶν»
(βλ. εἰκ. 6). Ἀναπα-
ράσταση παραθύρου.*

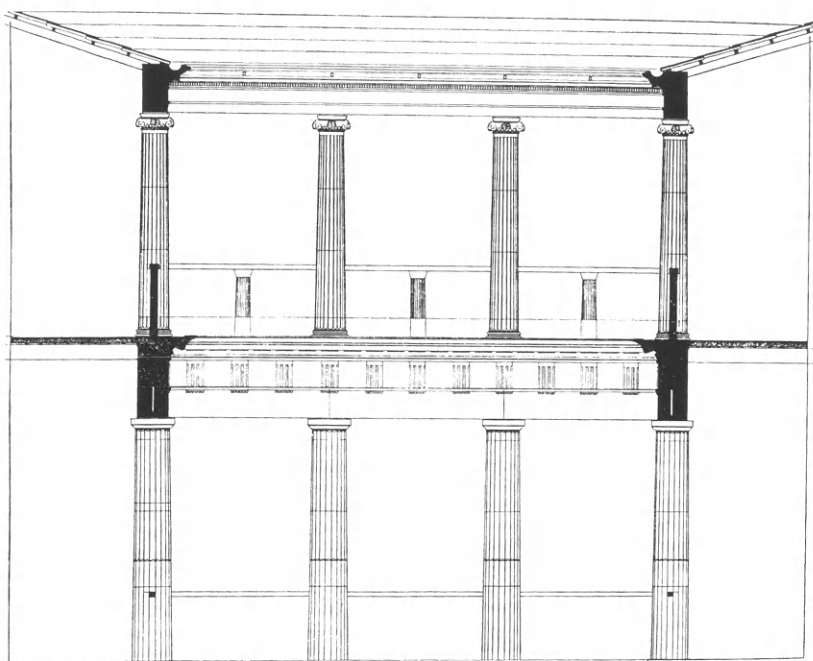
ἡ δεύτερη αὐλὴ δὲν εἶχε κολόνες καὶ ἦταν δευτερεύων χώρος. Καὶ ἡ θέσις τῆς εἰσόδου ἀνάμεσα στὰ δύο περιστύλια — τὸ βόρειο ἰωνικὸ (*εἰκ. ἐξωφύλλου*), τὸ νότιο δωρικὸ — δείχνει ὅτι στὸ «σπίτι τοῦ Διονύσου» οἱ δύο αὐλὲς εἶναι ἰσότιμες. Δυτικὰ τοῦ νότιου περιστυλίου ὑπάρχει μία ὁμάδα χώρων ὅμοια μὲ ἐκείνῃ τοῦ «σπιτιοῦ τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης» (*εἰκ. 8 ἀρ. 5, εἰκ. 11*): δύο ἀνδρῶνες καὶ ἀνάμεσά τους ὁ προθάλαμος· στὸν βόρειο ἀνδρῶνα βρίσκεται τὸ μωσαϊκὸ τοῦ Διονύσου (*εἰκ. 51*)¹³, ποὺ ἔδωσε τὸ ὄνομα στὸ σπίτι. Τὸν ἀνδρῶνα πίσω ἀπὸ τὴν εἴσοδο στολίζει τὸ μωσαϊκὸ μὲ τὸ κυνήγι λέοντα (*εἰκ. 50*)¹⁴.

Στὰ ἀπλόχωρα σπίτια τῆς Πέλλας ἐξαίρεται λοιπὸν ἡ ἰδέα τοῦ περιστυλίου. Ἡ σύγκριση μὲ τὴν αὐλὴ *εἰκ. 2* δείχνει τὴ μεταβολή, τὶς ἀξιώσεις ποὺ ἐγείρουν τώρα μορφολογικὰ αὐ-

Εικ. 15. Ἑρέτρια. «Σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» (εἰκ. 6). Ἀνδρῶν ἀρ. 8-9.

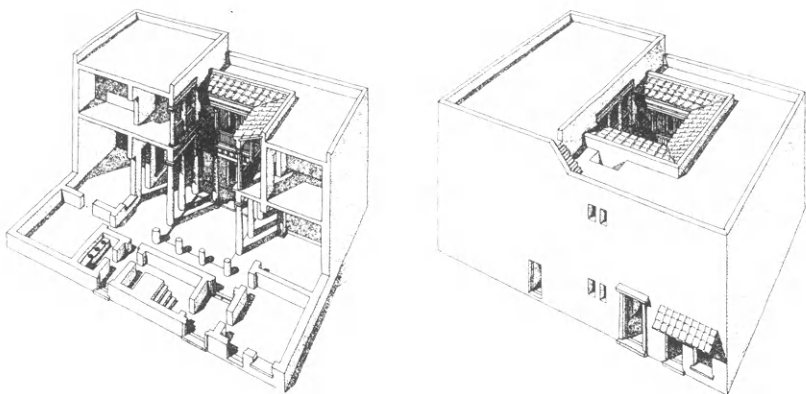
τοὶ οἱ χώροι. Ἴσως μάλιστα ὑπῆρχαν στὴν Πέλλα ἤδη σ' αὐτὰ τὰ χρόνια περίστυλες αὐλές ποὺ ἦταν διώροφες καὶ στὶς τέσσερεις πλευρές· μία τέτοια αὐλὴ διαπιστώθηκε ἤδη γύρω στὰ 300 π.Χ. σ' ἓνα ἐπιβλητικὸ σπίτι τοῦ Μόντε Ἰατο (εἰκ. 16)¹⁵, καὶ φαίνεται πιθανότερο ὁ δεύτερος ὄροφος στὸ περιστύλιο τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ νὰ εἶναι μακεδονικὴ ἐπινόηση ποὺ ἔγινε ἀποδεκτὴ στὴ Σικελία, παρὰ νὰ δημιουργήθηκε στὴ Σικελία γιὰ πρώτη φορά. Ἡ ἐμφάνιση δωρικῆς κιονοστοιχίας στὸ ισόγειο καὶ τῆς ἐλαφρότερης ἰωνικῆς στὸν ἄνω ὄροφο (εἰκ. 16) ὑπάρχει ἤδη στὸ «σπίτι τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης» (εἰκ. 9)· στὸ ἐξῆς αὕτὴ ἡ διάταξη γίνεται ὁ κανόνας.

Εικ. 16. Σικελία, Μόντε Ίατο. Σπίτι Ι. Γύρω στα 300 π.Χ.

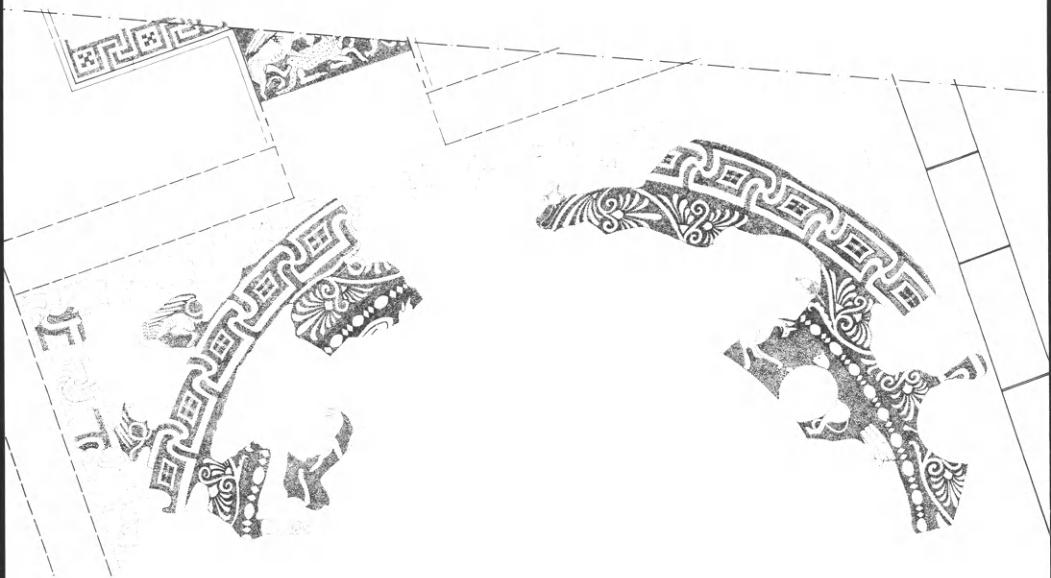
Διώροφες περίστυλες αὐλές ὅπως ἡ εἰκονιζόμενη στὴν εἰκ. 16 δὲν ἦταν σπάνιες στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Στὴν πυκνοκατοικημένη ὑστεροελληνιστικὴ πόλη τῆς Δήλου ὑπάρχουν περίστυλες αὐλές διώροφες, ἀκόμα καὶ τριώροφες, ποὺ εἶναι τόσο μικρὲς ὥστε νὰ μοιάζουν περισσότερο μὲ λούκια ἀερισμοῦ (εἰκ. 17α-β): ὅσο καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε χῶρος οἱ ἄνθρωποι ἤθελαν τὸ περιστύλιο, ἐπέμεναν νὰ ἔχουν ἐξευγενισμένο σπίτι.

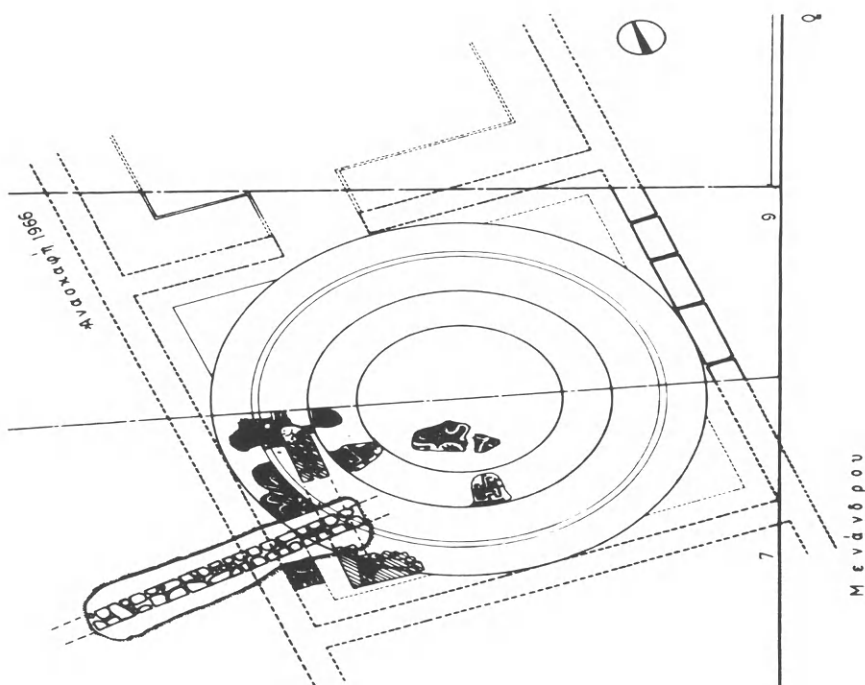
Στὴ Μακεδονία τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὑφίσταντο βέβαια οἱ προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ ἔτσι ὁ τύπος τοῦ σπιτιοῦ μὲ περιστύλιο (εἰκ. 8-11): ὑπῆρχαν ἐδῶ αὐτοὶ

Εικ. 17 α-β. Δήλος, Ἀναπαράσταση σπιτιοῦ (H. Schleif).

Εικ. 18. Ἀθήνα, ὁδὸς Μενάνδρου 7. Ἀνδρῶν καὶ προθάλαμος σπιτιοῦ. Πρώιμος 4ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 19. Άνδρῶν καὶ προθάλαμος (εἰκ. 18) με̐ τμήματα ποὺ βρέθηκαν ἀργότερα (ὁδὸς Μενάνδρου 9), συμπλήρωση.

ποὺ ἦταν οἰκονομικὰ σὲ θέση νὰ κτίσουν τέτοια σπίτια, ὑπῆρχε ὁ δυναμισμὸς τοῦ νεαροῦ κράτους καὶ ἀκόμα, ἄς μὴν τὸ ξεχνᾶμε, ὑπῆρχαν διαθέσιμα οἰκόπεδα. Στὶς παλαιὲς μεγάλες πόλεις, ὅπως ἡ Ἀθήνα, ἡ οἰκιστικὴ πυκνότητα ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε πολὺ δύσκολα θὰ βρισκόταν χῶρος γιὰ τέτοιες μεγαλοπρεπεῖς κατοικίες.

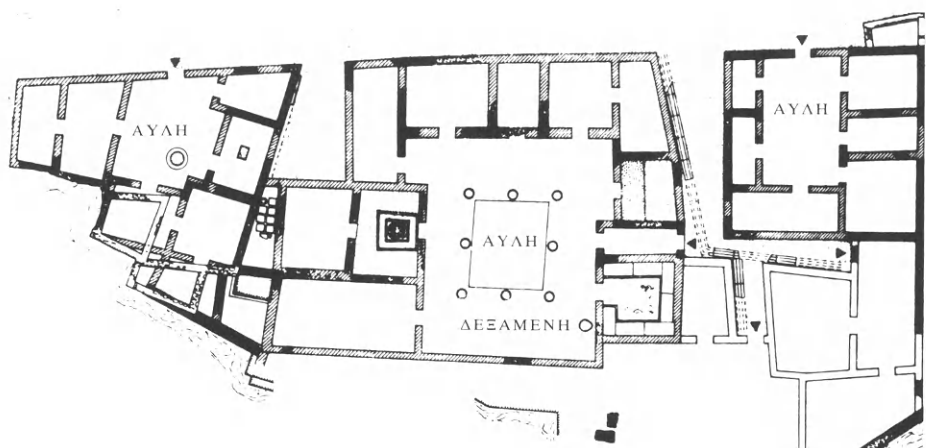
Στὴ σημερινὴ Ἀθήνα ἐξάλλου οἱ ἀνασκαφὲς ἰδιωτικῶν σπιτιῶν συναντοῦν πολὺ μεγάλες δυσκολίες. Ἔχουν γίνει μολαταῦτα κάποιες τέτοιες ἀνασκαφές. Ἰδιαίτερα σημαντικὸ εὔρημα εἶναι ἀνδρῶν με̐ προθάλαμο (εἰκ. 18,19) ¹⁶, ποὺ

ἀσφαλῶς ἀνήκει σὲ ἓνα ἐξαίρετο σπίτι μὲ περιστύλιο τοῦ πρώιμου 4ου αἰώνα. Σῶζεται μόνο μέρος τοῦ *ἀνδρῶνος* μὲ τὸ κατώφλι ἀλλὰ ὁ προθάλαμος μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὸ μωσαϊκὸ ὡς ἓνας τετράγωνος χῶρος 9.20 x 9.20 μ. Ἡ εἴσοδος τοῦ προθαλάμου δὲν βρέθηκε, πάντως ὅμως δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ *ἀνδρῶνα* μὲ στενὸ προθάλαμο, ὅπως π.χ. στοῦ «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» (*εἰκ. 6, ἀρ. 8 καὶ 9· βλ. καὶ εἰκ. 44*). Ἴσως ἐδῶ ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ ἡ ὁμάδα τριῶν χώρων (προθάλαμος μεταξὺ δύο *ἀνδρώνων*), ἡ ὁποία στοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰώνα ἀπαντᾷ συχνὰ στὴ Μακεδονία. Κάνει μάλιστα ἐντύπωση ὅτι στοῦ «σπίτι τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης» ὁ προθάλαμος μὲ τὸ μωσαϊκὸ τῆς ἀμαζονομαχίας (*εἰκ. 11*) εἶναι μικρότερος, καὶ ὁ ἀντίστοιχος (F) στοῦ παλάτι τῆς Βεργίνας (*εἰκ. 21, E-F-G*) ἐλάχιστα μεγαλύτερος (περίπου 10x10 μ.) ἀπὸ τὸν προθάλαμο (*εἰκ. 18, 19*). Αὐτὸ δίνει μία ἰδέα τῆς κλίμακας τῶν χώρων σὲ αὐτὸ τὸ ἀθηναϊκὸ σπίτι.

Ἡ ἐπιβλητικὴ αὐτὴ κατοικία βρισκόταν στοῦ βόρειο ὄριο τῆς Ἀθήνας, προφανῶς κοντὰ στοῦ τεῖχος¹⁷. Ἐκεῖ κοντὰ βρέθηκε καὶ ἓνα δευτέρου σπίτι μὲ περιστύλιο¹⁸. Φαίνεται ὅτι στὰ ἄκρα τῆς πόλης, κοντὰ στοῦ τεῖχος, ὑπῆρχαν ἀκόμα διαθέσιμα οἰκόπεδα, ἐνῶ τὸ κέντρο ἦταν πυκνοκατοικημένο, κοντὰ στὴν Ἀγορὰ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ καὶ πολλοὶ βιοτέχνες, μὲ τὰ ἐργαστήρια καὶ τὰ μαγαζιά τους¹⁹. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἦταν κανόνας ἀπαράβατος ἀφοῦ ἡ ἀριστοκρατικὴ συνοικία τῆς Μελίτης, ὅπου βρισκόταν καὶ τὸ σπίτι τοῦ πλούσιου Καλλία, δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὴν Ἀγορά.

Ἡ ἔλλειψη χώρου θὰ ἦταν πάντα ἓνα πρόβλημα γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ποὺ ἤθελαν νὰ κατοικήσουν μὲ ἀρχοντιὰ καὶ κα-

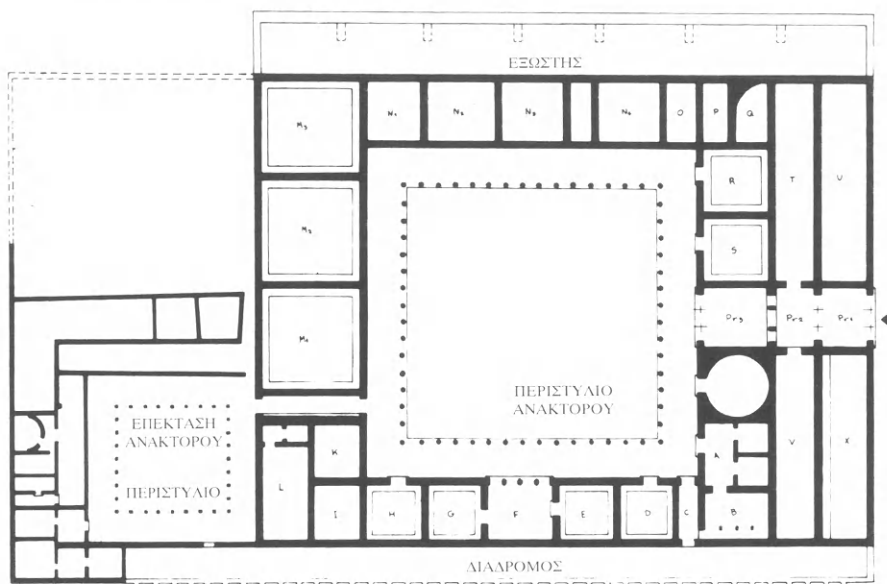

Εικ. 20. Ἀθήνα, ΒΑ πλαγιά Ἀρείου Πάγου. Σπίτι τοῦ ὕστερου 4ου αἰ.π.Χ.

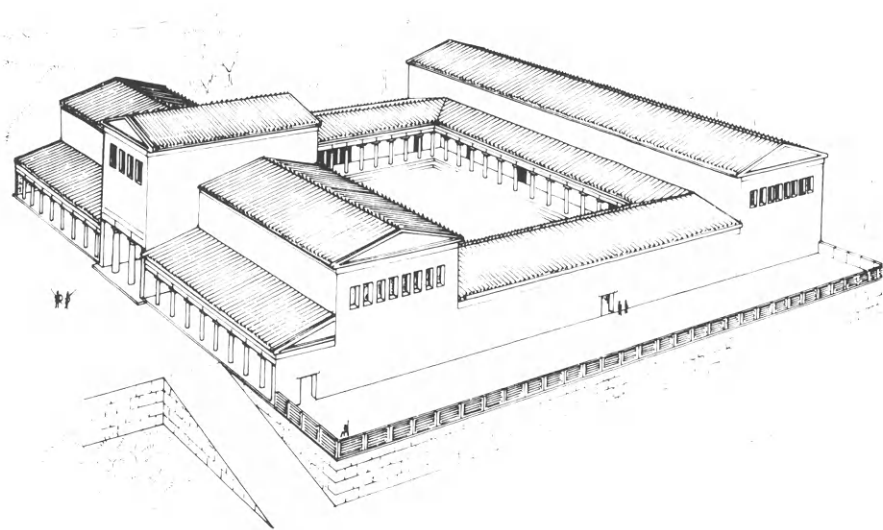
μιά φορά διαπιστώνεται ἀνασκαφικά ὅτι κάποιος ἀγόρασε τὸ σπίτι τοῦ γείτονα γιὰ νὰ κερδίσει χῶρο· ἴσως πρόκειται γιὰ μία τέτοια περίπτωση στὸ σπίτι μὲ περιστύλιο (εἰκ. 20), ποὺ κτίστηκε στὸν ὕστερο 4ο αἰῶνα πάνω σὲ δύο παλαιότερα χωρὶς περιστυλή αὐλή. Καὶ φαίνεται ὅτι κωμικοὶ ποιητὲς αὐτῶν τῶν χρόνων σατίριζαν ἐκείνους ποὺ μεταξὺ ἄλλων πρόσθεταν ἐκ τῶν ὑστέρων περιστυλή αὐλή στὸ σπίτι τους γιὰ νὰ μιμηθοῦν τὸν γείτονα ἢ γιὰ νὰ «τοῦ μποῦν στὸ μάτι» ²⁰.

Στὴ Μακεδονία ἐξάλλου ὁ τύπος τοῦ σπιτιοῦ μὲ περιστύλιο χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο. Δύο ἀνάκτορα τοῦ 4ου αἰῶνα εἶναι γνωστά: τῆς Βεργίνας (Αἰ-γαί) ²¹ καὶ τῆς Πέλλας. Ἐπειδὴ τὸ κολοσσαῖο συγκρότημα τῆς Πέλλας ποὺ ἦταν τὸ κύριο ἀνάκτορο τοῦ Μακεδόνα βασιλιᾷ ἀκόμη ἀνασκάπτεται ²², ἂς δοῦμε τὸ κτίριο τῆς Βεργίνας (εἰκ. 21, 22).

Εικ. 21. Βεργίνα, ανάκτορο. Γύρω στα 330-320 π.Χ.

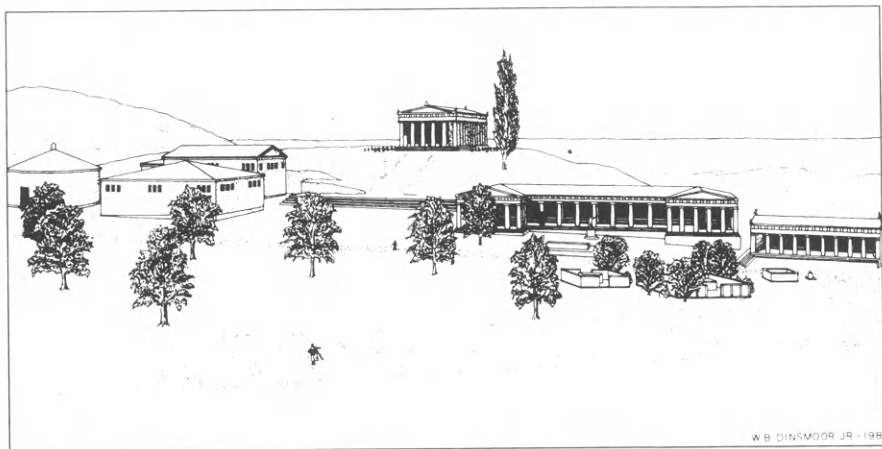
Ἡ ἀρχική μορφή του ἦταν στὸν τύπο τοῦ σπιτιοῦ μὲ μία περιστυλὴ αὐλὴ (ἢ μικρὴ δυτικὴ προστέθηκε ἀργότερα) ἀλλὰ τεραστίων διαστάσεων, πάνω ἀπὸ 9.200 τ.μ.· τὸ ἀνάκτορο ἦταν δηλ. περίπου τριπλάσιο σὲ ἔκταση ἀπὸ τὸ «σπίτι τοῦ Διονύσου» στὴν Πέλλα. Δὲν εἶναι πάντως μόνον οἱ διαστάσεις ποὺ κάνουν νὰ ξεχωρίζει τὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο ἀπὸ τὰ ἰδιωτικὰ σπιτία μὲ περιστύλιο· σημασία ἔχει ἡ μορφολογικὴ διάκριση· ἡ πρόσοψη μὲ κιονοστοιχία καθὼς καὶ μὲ μνημειώδη εἴσοδο-πρόφυλο εἶναι στοιχεῖο ποὺ προσιδιάζει στὸ ἀνάκτορο. Ἔτσι τὸ ἀνάκτορο καὶ τὸ ἰδιωτικὸ σπίτι μὲ περιστύλιο εἶναι δύο ξεχωριστοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι κατοικίας· αὐτὸ πρέπει νὰ τονισθεῖ γιατί καμία φορὰ σπιτία μὲ περιστύλιο χαρακτηρίζονται ὡς «παλάτια» (palais, Paläste...).

Εἰκ. 22. Ἀνάκτορο (βλ. εἰκ. 21). Ἀναπαράσταση (Δ. Παντερμαλῆς).

Μία ἀκόμη σύγκριση εἶναι ἄξια προσοχῆς. Στὸν 5ο αἰῶνα δὲν ἔχουν μόνο τὰ ἰδιωτικὰ σπίτια λιτὴ ἐξωτερικὴ ὄψη ἀλλὰ καὶ τὰ δημόσια κτίρια. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ π.χ. στὴν ἀναπαράσταση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 23). Ὁ ναὸς τοῦ Ἡφαίστου εἶναι περίπτερος καὶ ἐξαίρεται καὶ μὲ τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων καὶ τῶν ἀκρωτηρίων· τὰ δημόσια κτίρια ἀντίθετα ἔχουν ἐξωτερικὴ ὄψη ἀπλή, χωρὶς κολόνες, μὲ μικρά, ψηλὰ τοποθετημένα παράθυρα.

Αὕτῃ ἡ μορφολογικὴ διαφοροποίηση δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς διαφορὰ θρησκευτικῆς καὶ κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς· γιὰ τὸ «ἱερό» (sakral) καὶ τὸ «κοσμικὸ» (profan) δὲν μποροῦν νὰ διακριθοῦν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα μὲ τὴ σαφήνεια ποὺ συνηθίζεται στὴ νεώτερη ἐποχῇ. Ὁ βωμὸς δὲν ἔλειπε

Εἰκ. 23. Ἀθήνα. Ἀγορά. Δυτική πλευρά. Ὑστερος 5ος αἰ. π.Χ.

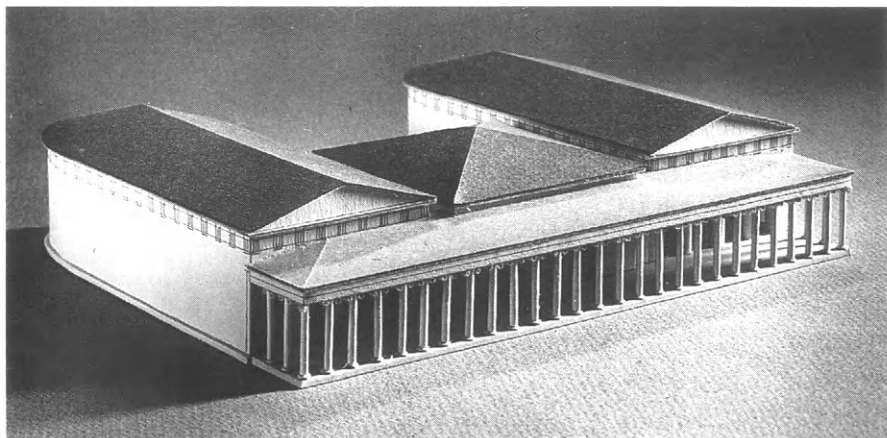
ἀπὸ κανένα κτίριο, εἴτε αὐτὸ προοριζόταν γιὰ ἀθλήσεις (παλαίστρα, γυμνάσιον...), εἴτε χρησίμευε γιὰ τὴ διοίκηση τῆς πόλης (πρυτανεῖον, βουλευτήριον κ.ἄ.), εἴτε τέλος ἐπρόκειτο γιὰ ἰδιωτικὸ σπίτι, ὁπότε ὁ βωμὸς βρισκόταν συνήθως στὴν αὐλή (εἰκ. 2). Ὅ,τι καὶ νὰ συνέβαινε σὲ αὐτὰ τὰ κτίρια δὲν ἔλειπαν ποτὲ οἱ ἱεροπραξίες. Ἀκόμα καὶ τὸ συμπόσιο, ὅχι μόνο τὸ θρησκευτικὸ στὸ ἱερό, ἀλλὰ καὶ τὸ γλέντι μὲ φίλους στὸ σπίτι, ἄρχιζε μὲ ὕμνο στοὺς θεοὺς καὶ μὲ τὴ σπονδή. Τίποτε δὲν συνέβαινε χωρὶς νὰ ἐπικαλοῦνται τοὺς θεοὺς.

Ἡ αἰτία τῆς μορφολογικῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κτιρίων ποὺ ἀναφέρθηκαν εἶναι μάλλον ὅτι σὲ αὐτὰ ὁ ἐσωτερικὸς χώρος, ὅποια λειτουργία καὶ ἂν εἶχε, ἦταν σημαντικὴ. Ὁ ναὸς ἀντίθετα δὲν ἔχει αὐτοδύναμο ἐσωτερικὸν χώρο. Αὐτὸ ἐκδηλώνεται καὶ στὴν ἄσκηση τῆς λατρείας ποὺ γινόταν ὅχι μέσα στὸν ναὸ ἀλλὰ μπροστὰ του, στὸν βωμό. Ὁ

ναὸς εἶναι ἀρχιτεκτονικὸ σῶμα, τοῦ ὁποίου πυρήνας εἶναι τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα στὸν σηκό· τὸ πτερὸν ἀποτελεῖ τὸ σωματικὸ ὄριο τοῦ ναοῦ. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς σωματικῆς ἰδιότητος ὁ ναὸς εἶναι χαρακτηριστικὰ ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργία. Καὶ βέβαια γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες ὁ ναὸς ἦταν τὸ κορυφαῖο ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο.

Ἡ ἀξιοματικὴ κλιμάκωση τῶν κτιρίων ἐκδηλώνεται ἐξάλλου καὶ στὴν κατασκευή, τὴν ἐπιλογὴ ὑλικῶν κ.ά.· ἐδῶ δὲν χρειάζεται νὰ γίνῃ διεξοδικὴ ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ τὸ φαινόμενο. Σχετικὸ μὲ τὸ θέμα μας ὅμως εἶναι ὅτι συγχρόνως μὲ τὸν ἐξευγενισμό τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ συντελεῖται καὶ ὁ ἐξευγενισμὸς τῶν δημοσίων κτιρίων συνελεύσεων. Ἡ περίστυλη αὐλὴ καὶ τὰ μωσαϊκὰ μὲ παραστάσεις στὰ δάπεδα ἐμφανίζονται σὲ αὐτὰ τὰ κτίρια ἐλάχιστα νωρίτερα ἀπ' ὅ,τι στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι. Σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ αὐτὸ τὰ δημόσια κτίρια ἐξευγενίζονται καὶ ἐξωτερικά: ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα καὶ πέρα δηλαδὴ συχνὰ ἔχουν κίονες, κάποτε μάλιστα προστίθεται μία κιονοστοιχία στὸ ὑπάρχον κτίριο. Παράδειγμα τὰ βουλευτήρια τῆς Ὀλυμπίας, κτίρια τοῦ ὕστερου 6ου αἰῶνα, ὅπου κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα προστίθεται ἰωνικὴ κιονοστοιχία, ποὺ δίνει ἐνιαίαν πρόσοψη στὰ δύο κτίρια (*εἰκ.* 24).

Τὴ ριζικότερη πραγματοποίησις αὐτῆς τῆς τάσης δείχνει τὸ Λεωνίδαῖον (*εἰκ.* 25). Τὸ κτίριο χρησίμευε κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ὡς κατάλυμα τῶν Ρωμαίων διοικητῶν τῆς Ἑλλάδας (Παυσ. 5,15,2), καὶ πιθανότατα θὰ εἶχε ἀρχικὰ μία ἀνάλογη λειτουργία, ὡς ξενώνας γιὰ ἰδιαίτερα σημαντικοὺς προσκυνητὲς στὸ ἱερό, μὲ χώρους γιὰ συμπόσια ²³. Ἡ μορφολογικὴ του ἑξαρση εἶναι ἐντυπωσιακὴ: τὸ Λεωνίδαῖον ὄχι μόνο εἶναι τὸ μεγαλύτερο σὲ ἔκταση κτίριο στὸ φημισμένο πα-

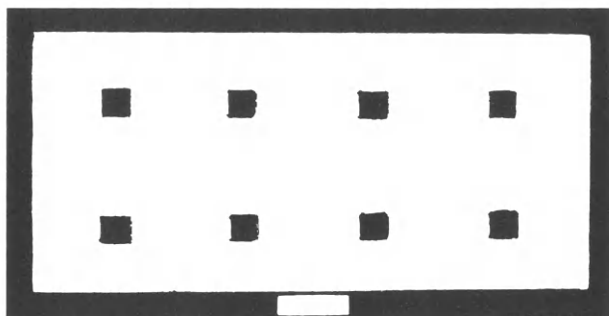

Εικ. 24. Όλυμπία, βουλευτήρια. Μέσα 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 25. Όλυμπία. Άποψη του Ίερου από τὰ δυτικά· άριστερά μπροστά τὸ Λεωνίδαιον.

Εἰκ. 26. Δελφοί.
Λέσχη Κνιδίων.
Γύρω στὰ
460-450 π.Χ.

νελλήνιο ἱερὸ ἀλλὰ καὶ συνδυάζει τὴν περίστυλη αὐλὴ μὲ ἐξωτερικὲς κιονοστοιχίες καὶ στὶς τέσσερις πλευρές, εἶναι δηλαδὴ περίπτερο ὅπως οἱ ναοί. Κάτι τέτοιο θὰ ἦταν ἀσύλληπτο πρὶν ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα!

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει ὅτι τὸ Λεωνίδαιον ὡς ἀφιέρωμα μετέχει τῆς ἱερότητας τοῦ τόπου, εἶναι *ἱερὸν Διός*, ὅπως χαρακτηρίζονται τὰ ἀναθήματα. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐρμηνεύει τὴ μορφή του. Καὶ ἡ Λέσχη τῶν Κνιδίων (εἰκ. 26) εἶναι ἀφιέρωμα σὲ ἱερό, δὲν ἔχει ὅμως ἐξωτερικὰ κανένα διακριτικὸ στοιχεῖο. Ἡ μορφολογικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο κτίρια ἐξηγεῖται χρονολογικά: ἡ Λέσχη κτίστηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα, σὲ ἐποχὴ δηλαδὴ ὅπου κτίρια συνελεύσεων ἔχουν ἐξωτερικὴ ὄψη ἀπλή, χωρὶς κιονοστοιχίες, καὶ ἡ Λέσχη ἔμοιαζε σὲ αὐτὸ μὲ τὰ δημόσια κτίρια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 23).

Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι στὸ μεγαλύτερο πανελλήνιο ἱερὸ δὲν ὑπῆρχε, πρὶν ἀπὸ τὸ Λεωνίδαιον, κτίριο ποὺ νὰ χρησίμευε ὡς κατάλυμα τῶν ἰσχυρῶν καὶ πλουσίων. Οἱ προσκυνητὲς ἔμεναν κατὰ κανόνα σὲ σκηνές, καὶ ὁποῖος ἤθελε νὰ ξεχωρί-

σει μπορούσε να φροντίσει μόνο ώστε αυτό το προσωρινό κατάλυμα να είναι λαμπρό, όπως συνέβη με τὸν Ἀλκιβιάδη καὶ τὸν Διονύσιο Α' τῶν Συρακουσῶν. Ἡ σκηνὴ τοῦ Ἀλκιβιάδη, ὅταν εἶχε πάει στὴν Ὀλυμπία γιὰ νὰ πάρει μέρος στοὺς ἀγῶνες, ἦταν περσικὴ καὶ τόσο πολυτελής, ὥστε ξεπερνοῦσε ὅσα εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν ὅλοι μαζί οἱ Ἀθηναῖοι ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ· αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ δείχνουν πῶς ὁ Ἀλκιβιάδης προκαλοῦσε καὶ ἐξόργιζε τοὺς συμπολίτες του, δίνοντας μάλιστα λαβὴ σὲ κατηγορίες ὅτι ἐπιδιώκει νὰ ἀνατρέψει τὴ δημοκρατία καὶ νὰ γίνεῖ ὁ ἴδιος τύραννος ²⁴.

Τὸ Λεωνίδαιον (*εἰκ.* 25) εἶναι λοιπὸν ἓνας ἐξευγενισμένος ξενώνας· μορφολογικὰ πάντως εἶναι ὀριακὴ περίπτωση ποὺ δὲν βρίσκει συνέχεια. Τὰ ἐλληνιστικὰ δημόσια κτίρια ἔχουν διάφορα στοιχεῖα ἐξευγενισμοῦ στὸ ἐξωτερικὸ τους ἀλλὰ δὲν εἶναι περίπτερα (πρβ. π.χ. *εἰκ.* 37).

Ὁ ἐξευγενισμὸς τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ συντελεῖται λοιπὸν παράλληλα μὲ ἓνα ἀντίστοιχο φαινόμενο στὰ δημόσια κτίρια (συνελεύσεων). Τὰ ἰδιωτικὰ σπῖτια μὲ περιστύλιο μιμοῦνται ἢ μάλιστα συναγωνίζονται τέτοια δημόσια κτίρια ἀλλὰ δὲν ξεπερνοῦν ὀρισμένα ὅρια. Ἔτσι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δημόσια κτίρια, τὸ ἐξωτερικὸ τους παραμένει ἀπλό (*εἰκ.* 17)· δὲν ἔχουν οὔτε κίονες ἢ ἡμικίονες οὔτε εἴσοδο ποὺ νὰ ἐξαίρεται μὲ πρόθυλο ἢ ἄλλα στοιχεῖα. Μὲ ἄλλα λόγια ἀκόμα καὶ στὴν ἐλληνιστικὴ πόλη δὲν εἶναι θεμιτὸ γιὰ ἓνα ἄτομο νὰ ξεχωρίσει τὸ ἰδιωτικὸ του σπῖτι ἀπὸ τὰ σπῖτια τῶν συμπολιτῶν του. Ὁ ἐξευγενισμὸς τοῦ σπιτιοῦ συντελεῖται μόνο στὸ ἐσωτερικὸ του.

Ἀς ἐξετάσουμε λοιπὸν τὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν μὲ περιστύλιο.

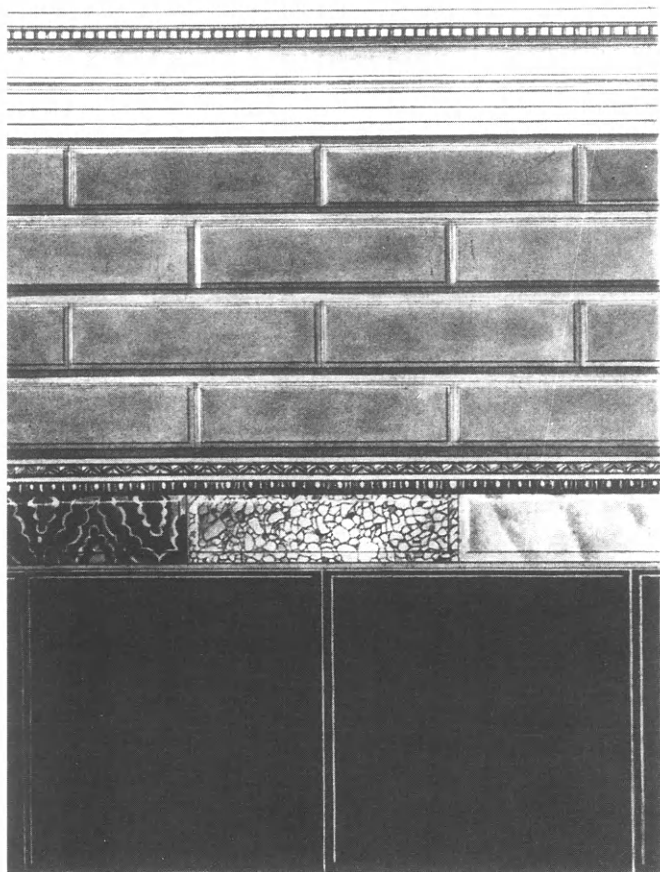

Διακοσμήσεις τοίχων

Η σχέση με τὰ δημόσια κτίρια καθὼς καὶ οἱ διαφορὲς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ διαπιστώνονται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν σπιτιῶν μὲ περιστύλιο εἶναι φανερὲς καὶ στὶς διακοσμήσεις τῶν τοίχων, ποὺ ἐμφανίζονται ἐπίσης γύρω στὰ 400 π.Χ.

Ἡ ἀναπαράσταση ἑνὸς ὑστεροελληνιστικοῦ τοίχου (*εἰκ.* 27) ²⁵ μπορεῖ νὰ δώσει μία ἰδέα καὶ τῶν τοίχων τοῦ 4ου αἰῶνα, γιατί αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς διακόσμησης δὲν ἀλλάζει οὐσιαστικὰ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰῶνα π.Χ. (ὡς τὸν λεγόμενο Δεύτερο Πομπηϊανὸ ρυθμό). Πεδία μὲ διάφορα χρώματα ἀποδίδουν ἰσόδομη τοιχοποιία.

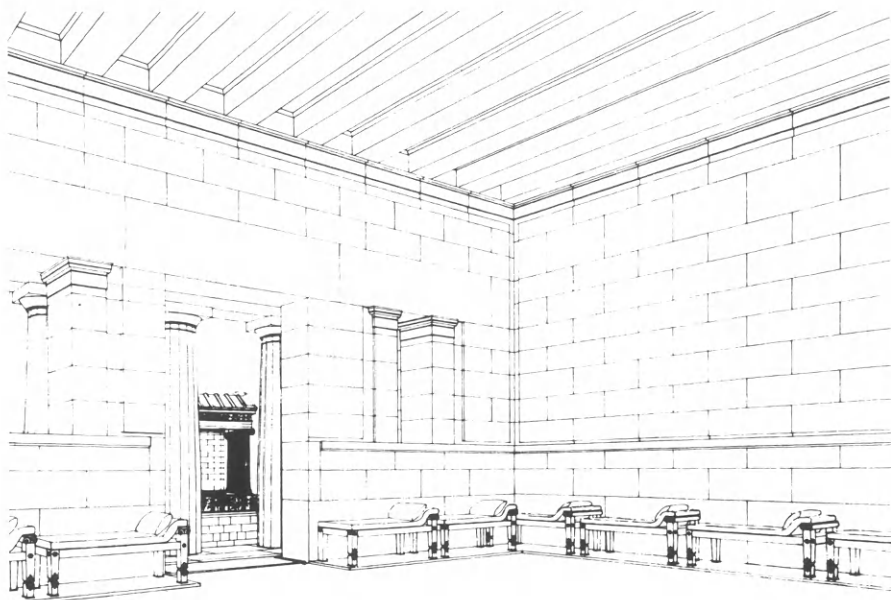
Ἀπὸ τὶς πρώιμες τέτοιες διακοσμήσεις ἔχουν σωθεῖ μόνο κομμάτια (*σημ.* 25), ἐντούτοις αὐτὰ δείχνουν καθαρά ὅτι ἐξαρχῆς ἡ πολυχρωμία κυριαρχεῖ· μονόχρωμοι τοῖχοι (ὅπου ἀπλὴ ἐγχάραξη δηλώνει τοὺς δόμους) εἶναι σπάνιοι ἢ μάλλον τοὺς συναντᾶμε σὲ σπῖτια ταπεινότερα. Ἐξάλλου ἡ τοιχοποιία ἀποδίδεται ἐξαρχῆς ὅχι μόνο μὲ χρῶμα ἀλλὰ κατὰ κανόνα καὶ μὲ ἐπίθετο κονίαμα ποὺ λειτουργεῖ ὡς ἀνάγλυφο. Ἔτσι ἐπιβάλλεται νὰ μὴ μιλάμε γιὰ τοιχογραφία ἀλλὰ γιὰ διακόσμηση τῶν τοίχων, ὅπου χρῶμα καὶ πλαστικότητα εἶναι ἰσότιμα.

Εικ. 27. Ἀθήνα. Διακόσμηση τοίχων. Ύστερος 2ος - πρώιμος 1ος αἰ. π.Χ.

Θέμα αὐτῆς τῆς διακόσμησης εἶναι ὁ κτισμένος μὲ λιθόπλινθους τοῖχος. Αὐτὸ φαίνεται παράξενο, εἶναι ὅμως ἀπόλυτα εὐλογο, διότι οἱ τοῖχοι τῶν ἰδιωτικῶν σπιτιῶν συνήθως εἶχαν λίθινη μόνο τὴ βάση καὶ ἀπὸ πάνω ἦταν κτισμένοι μὲ φθηνὰ ὑλικά, ὠμές πλίνθους ἢ μικρὲς πέτρες. Ἡ χρῆση τῶν λιθοπλίνθων προσιδιάζει στὴ μνημειώδη ἀρχιτεκτονικὴ.

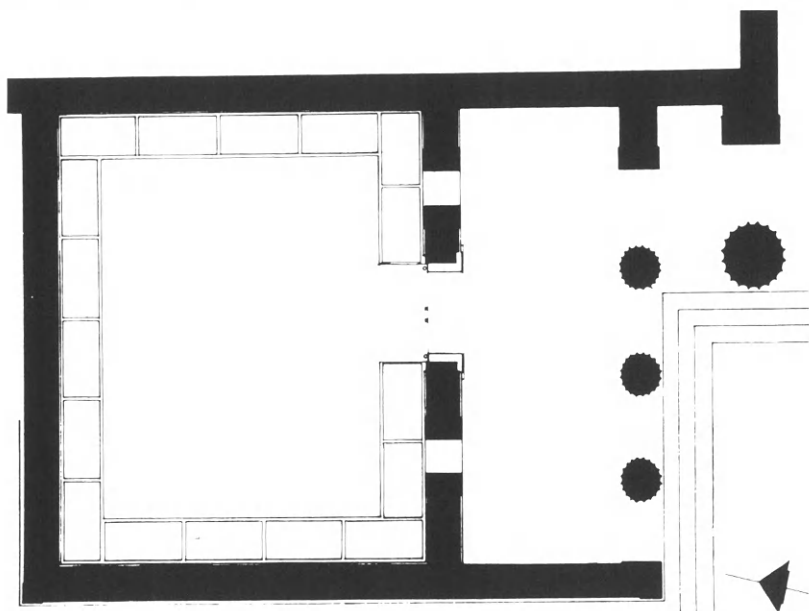
Ὡς παράδειγμα δημόσιου κτιρίου ἀναφέρεται ὁ βόρειος χῶρος τῶν Προπυλαίων, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Ἰω. Τραυλὸ εἶναι *ἐστιατόριον* (εἰκ. 28,29) ²⁶, ἓνας χῶρος συμποσίων μὲ κλίνες κατὰ μῆκος τῶν τοίχων (πρβ. εἰκ. 5). Ἡ δομὴ τοῦ μαρμάρινου τοίχου (εἰκ. 28) εἶναι τὸ πρότυπο ποὺ μιμοῦνται ἢ παριστάνουν μὲ χρῶμα καὶ ἀνάγλυφο κονίαμα οἱ τεχνίτες στὶς διακοσμήσεις τοίχων τῶν ἰδιωτικῶν χώρων. Τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῶν τοίχων εἰκ. 27 καὶ εἰκ. 28 εἶναι τὰ ἴδια: πάνω ἀπὸ μία χαμηλὴ βάση οἱ ὀρθοστάτες· ἀκολουθεῖ ὁ *καταληπτήρ*, ποὺ ὄντας στοιχεῖο ἄρθρωσης ἀνάμεσα στοὺς ὀρθοστάτες καὶ στὴν κύρια ζώνη τοῦ τοίχου τονίζεται ἰδιαίτερα — στὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τὰ στοιχεῖα ἄρθρωσης πάντα ἐξαίρονται. Ἔτσι παρουσιάζει ὁ *καταληπτήρ* ἀνάγλυφα κυμάτια καὶ γραπτὰ κοσμήματα ἢ ζωφόρους μορφῶν· στὰ ὑστεροελληνιστικὰ χρόνια συχνὰ πολλαπλασιάζονται οἱ ζῶνες τοῦ (εἰκ. 27,30, 32,33,35), ἀλλὰ ζωφόροι μορφῶν βρίσκονται ἐδῶ ἤδη σὲ πρῶιμα παραδείγματα ²⁷. Πάνω ἀπὸ τὸν *καταληπτήρα* βρίσκεται ἡ κύρια ζώνη τοῦ τοίχου: μὲ μαρμαρόπλινθους στὴν αἵθουσα τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 28) καὶ μὲ ἀπομίμησή τους στοὺς ἰδιωτικοὺς τοίχους (εἰκ.30,32,33)· τὴν ἐπίστεψη ἀποτελοῦν ἀνάγλυφα γεῖσα (εἰκ. 28: ἀπὸ μάρμαρο· εἰκ. 27,32: ἀπὸ ἐπίθετο κονίαμα). Ἡ διακόσμηση αὐτὴ δὲν

Εικ. 28. Ἀθήνα. Ἀκρόπολη. Ἑσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης (Ι. Τραυλός). 437-432 π.Χ.

παριστάνει μόνο τὴ δομὴ ἑνὸς τοίχου ἀλλὰ συγκεκριμένα τὴν τοιχοδομία τῆς μνημειώδους ἀρχιτεκτονικῆς. Ἔτσι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ διακόσμηση ἐξομοιώνει ὁπτικά τοὺς κύριους χώρους τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ μὲ τὰ δημόσια κτίρια, τὸ ἴδιο ὅπως τὸ περιστύλιο ἐξομοιώνει τὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ μὲ τὶς αὐλὲς τῶν δημοσίων κτιρίων.

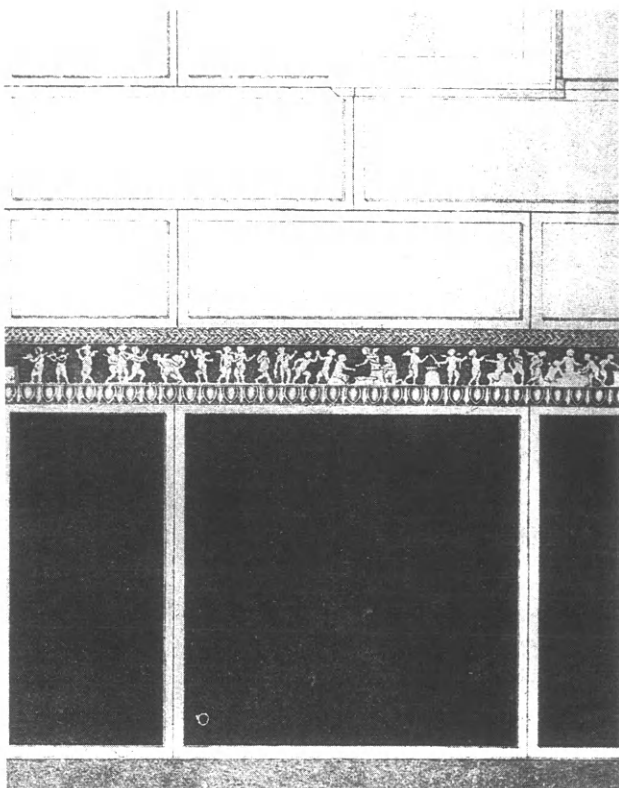
Αὐτὸς ὁ στόχος ἦταν ὅπωςδήποτε συνειδητός, τόσο στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν σπιτιῶν ὅσο καὶ στοὺς κατηγοροῦς τους, ὅπως ὁ Δημοσθένης ποὺ ἐπανελημμένα μέμφεται τέτοια σπίτια καὶ λέγει ρητὰ «διότι τότε (στὸν 5ο αἰώνα) ἦταν τὰ δημόσια κτίρια πλούσια καὶ λαμπρά, ἐνῶ στὸν ἰδιωτικὸ τομέα κανεὶς δὲν ἐπιδεικνυσόταν...», ἀναφέροντας «τὰ Προπύλαια, τὰ ναυπηγεῖα,

Εικ. 29. Ἀθήνα. Ἀκρόπολη. Βορειοδυτική πλευρά τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 28).

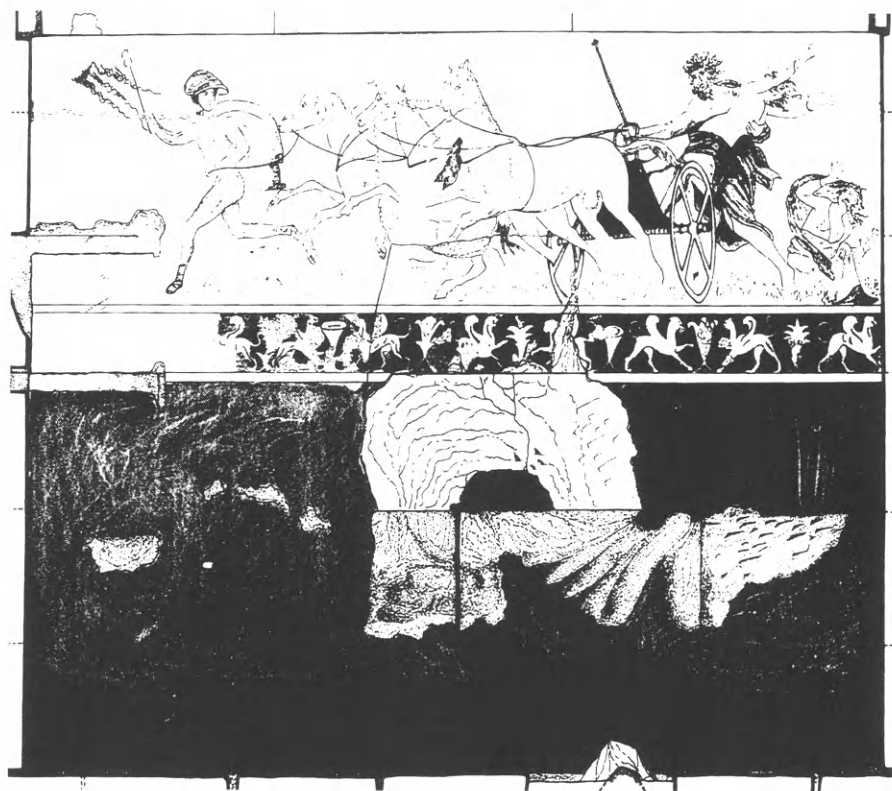
τις στοές, τὸν Πειραιά, ὅλα τὰ κτίρια τῆς πόλης ποὺ βλέπετε μπροστά σας. Τώρα ὅμως ὁ καθένας ποὺ διαχειρίζεται τὰ κοινὰ ἔχει τόση ἰδιωτική περιουσία, ὥστε μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀνήγειραν τὰ σπίτια τους λαμπρότερα ἀπὸ πολλὰ δημόσια κτίρια» (Κατὰ Ἀριστοκράτους [XXIII] 206-208). Ἐὰν θυμηθοῦμε τὸ σπίτι εἰκ. 18,19 θὰ δικαιώσουμε τὸν Δημοσθένη!

Ὡστόσο καὶ στὴ διακόσμηση, ὅπως καὶ στὴν ἀρχιτεκτονική, ὑπάρχουν διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ σπίτια καὶ στὰ δημόσια κτίρια, ὑπάρχουν ὅρια ποὺ στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι κανεὶς δὲν τὰ ξεπερνάει. Τὸ κυριότερο: δὲν ὑπάρχουν τοιχογραφίες μὲ μεγάλες σκηνὲς μορφῶν. Μνημειώδη ζωγραφικὴ συναντᾶμε π.χ. σὲ στοές καὶ δημόσια κτίρια συνελεύσεων· παράδειγμα

Εικ. 30. Δήλος. «Σπίτι τῶν δελφινιῶν», αἴθουσα G. Ὑστερος 2ος αἰ. π.Χ.

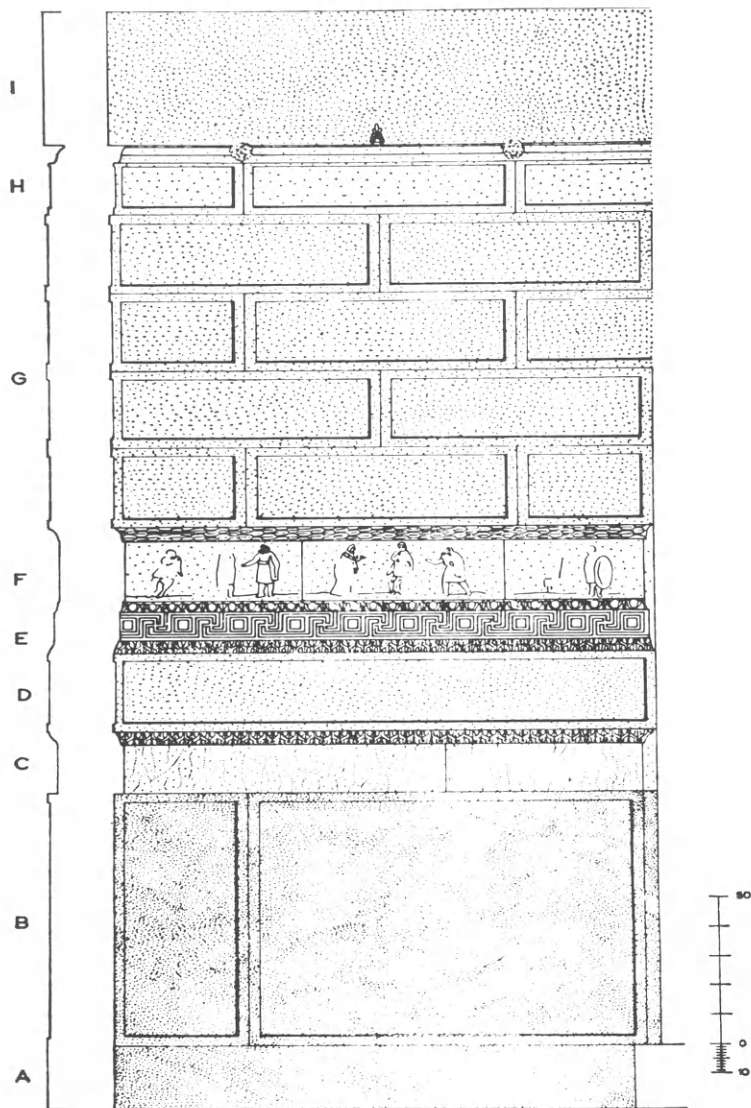
εἶναι τὰ ὀνομαστὰ ἔργα τοῦ Πολυγνώτου, Ἰλίου Πέρσις καὶ Νέκυνια, στῇ Λέσχῃ τῶν Κνιδίων (εἰκ. 26· Πaus. 10, 25-31). Καὶ στὴν αἴθουσα τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 28,29) ἡ κύρια ζώνη τῶν τοίχων, πάνω ἀπὸ τὸν καταληπτῆρα, ἦταν καλυμμένη ἀπὸ ζωγραφικὲς παραστάσεις²⁸. Οἱ μεγάλοι ζωγράφοι τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα, τῶν ὁποίων γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα, καθιέρωσαν τὴ φήμην τους μὲ τέτοια ἔργα. Ἀντίθετα στὰ ἰδιω-

Εικ. 31. Βεργίνα. Έσωτερικό του «τάφου της Περσεφόνης». Ο βόρειος τοίχος (σχ. Α. Κοτταρίδου). 340-330 π.Χ.

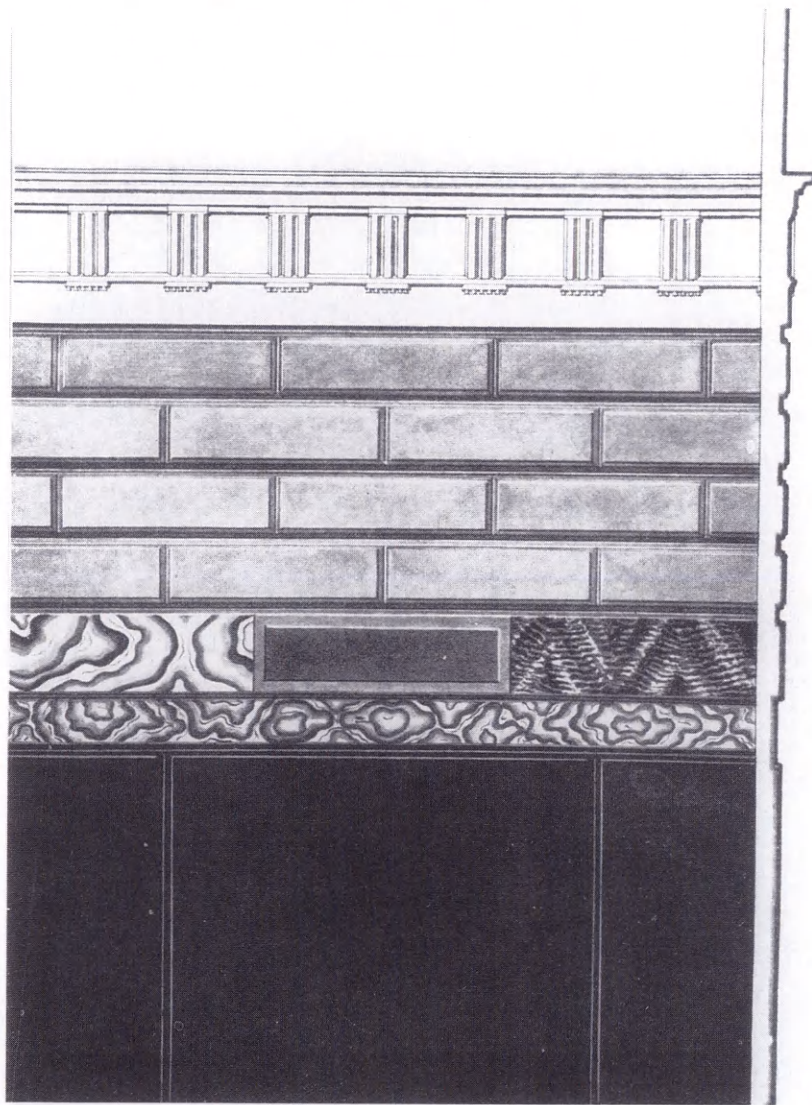
τικά σπίτια ή διακόσμηση είναι ανώνυμη και δέν μπορεί νά χαρακτηρισθεῖ καν ὡς τοιχογραφία, ἀφοῦ χρώμα καὶ ἀνάγλυφη διαμόρφωση τοῦ τοίχου εἶναι ἰσότιμα.

Ἡ μαρτυρία ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης ἤθελε νά ἔχει ζωγραφική στό σπίτι του καὶ ὅτι ἔκλεισε μέ τή βία μέσα σέ αὐτό τόν γνωστό ζωγράφο Ἀγάθαρχο, ἀφήνοντάς τον ἐλεύθερο μόνον ἀφοῦ εἶχε ἐκτελέσει τήν ἐπιθυμία του ²⁹, ταιριάζει μέ ὅσα

Εἰκ. 32. Δῆλος. «Σπίτι τῶν ἡθοποιῶν», οἶκος Ν. Ὑστερος 2ος αἰ. π.Χ.

Εικ. 33. Αθήνα. Διακόσμηση τοίχου. Ύστερος 2ος - πρώιμος 1ος αϊ. π.Χ.

Εικ. 34. Βεργίνα. «Τάφος Περσεφόνης» (εικ. 31). Η άρπαγή της Περσεφόνης.

Εικ. 35. Πέργαμος. Διακόσμηση τοίχου οίκου, λεπτομέρεια: καταληπτήρ (ἀναπαράσταση). 2ος αἰ. π.Χ.

ἄλλα εἶναι γνωστὰ γι' αὐτὴν τὴν προσωπικότητα ποὺ ἤθελε μὲ κάθε τρόπο νὰ καταπλήξει, ξεπερνώντας προκλητικὰ τὰ θεμιτὰ ὅρια ποὺ ἴσχυαν γιὰ κάθε πολίτη τῆς Ἀθήνας. Τέτοια καὶ παρόμοια περιστατικὰ ἔδωσαν ἀφορμὴ στὶς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Ἀλκιβιάδη ὅτι ἐπεδίωκε νὰ γίνεи τύραννος.

Τὰ ὀνομαστὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ζωγραφικῆς δὲν σώθηκαν καὶ τὰ γνωρίζουμε μόνον ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές. Κάποια ἰδέα τῶν χαμένων ἔργων ὅμως μᾶς δίνουν οἱ τοιχογραφίες ποὺ βρέθηκαν στοὺς μακεδονικοὺς τάφους. Οἱ Ἕλληνες δὲν θεωροῦσαν τὰ ταφικὰ μνημεῖα ἰδιωτικά, αὐτὰ λοιπὸνμποροῦσαν νὰ εἶναι μεγάλη τέχνη καὶ ἔτσι δὲν παρεξενεύει τὸ γεγονὸς ὅτι στοὺς μακεδονικοὺς θαλαμωτοὺς τάφους, ἀντίθετα μὲ τὰ σπίτια, ὑπάρχουν μνημειώδεις τοιχογραφίες. Ἰδίως στοὺς βασιλικοὺς τάφους τῆς Βεργίνας ἔχουν σωθεῖ σημαντικὰ ἔργα τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς. Παράδειγμα ὁ «τάφος τῆς Περσεφόνης», ὅπου στοὺς τρεῖς τοίχους τοῦ ταφικοῦ θαλάμου παριστάνεται ἡ ἄρπαγὴ τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸν Ἄδη (εἰκ. 31,34)³⁰.

Κάτω ἀπὸ τὴν κύρια παράσταση ἡ διάταξη τῆς διακόσμησης εἶναι ὅμοια μὲ τοὺς τοίχους τῶν ἰδιωτικῶν ἀνδρώνων: ὀρθοστάτες καὶ *καταληπτῆρ* μὲ ζωφόρο γρυπῶν σὲ κυανὸ φόντο, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὶς χαμηλές (ῥψους γύρω στὰ 15 ἐκ.) ζωφόρους μορφῶν ποὺ καμιά φορὰ βρίσκονται σὲ αὐτὴ τῇ θέσῃ καὶ στοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν (εἰκ. 30,32,35). Στὸ πάνω μέρος ὅμως ὡς κύριο θέμα ὑπάρχει ἡ μεγάλη τοιχογραφία τῆς Περσεφόνης, ἐκεῖ ὅπου στὰ σπίτια ἐμφανίζεται ἡ ἰσόδομη τοιχοποιία³¹. Οἱ ζωφόροι τοῦ *καταληπτῆρος* δὲν ἔχουν ἐξάλλου λευκὸ βάθος, ὅπως οἱ μεγάλες παραστάσεις (π.χ. εἰκ. 34) ἀλλὰ συνήθως ἐρυθρὸ ἢ σκοῦρο (κυανὸ ἢ μαῦρο): χρώ-

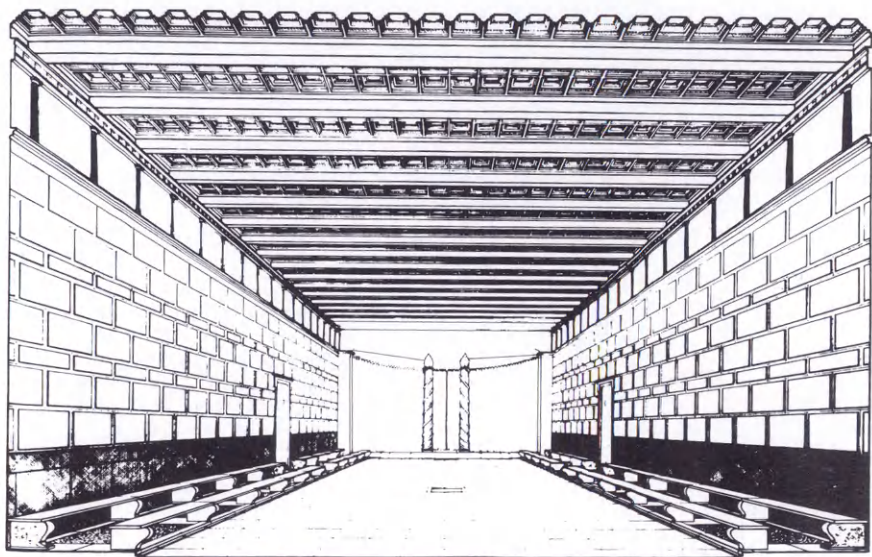

ματα χαρακτηριστικά για τὸ φόντο σὲ δευτερεύουσες ζῶνες. Στὸ σύνολο δηλαδὴ τῆς διακόσμησης (*εἰκ.* 30,32) οἱ ζωφόροι αὐτὲς δὲν παίζουν παραστατικὰ σημαντικὸ ρόλο.

Ἀκόμα καὶ στὶς διακοσμήσεις τῶν τοίχων τῶν ἰδιωτικῶν σπιτιῶν ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν ὑψηλὴ τους ποιότητα, δὲν συναντᾶμε μνημειώδη ζωγραφικὴ. Ἔτσι σὲ διακόσμηση τοῖχου ἐνὸς ἐξαιρετοῦ σπιτιοῦ με περιστύλιο στὴν Πέργαμο ὁ *καταληπτῆρ* εἶναι πολυμερής, ὅπως ἀπαντᾷ συχνὰ κατὰ τὸν 2ο αἰῶνα (*εἰκ.* 35) ³²: ἐπάλληλα κυμάτια καὶ κοσμηματικὲς ζῶνες, μία ζωφόρος γρυπῶν ὅμοια ὅπως στὸν «τάφο τῆς Περσεφόνης» (*εἰκ.* 34) καθὼς καὶ πεδία ποὺ μιμοῦνται πλίνθους ἀπὸ μάρμαρο διαφόρων εἰδῶν. Ὡστόσο, πάνω ἀπὸ τὸν πλούσιο αὐτὸν *καταληπτῆρα* δὲν βρισκόταν τοιχογραφία ἀλλὰ ἡ τυπικὴ παράσταση τοιχοδομίας: τὸ σύνολο δὲν ξέφευγε ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς διακόσμησης στὰ ἰδιωτικὰ σπίτια.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μία τέτοια διακόσμηση — τὸ ἐπίθετο κονίαμα ποὺ ἀπαιτοῦσε χρονοβόρα ἐργασία καὶ ἡ πολυχρωμία —, με τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἐκτέλεσης καὶ τὴν ποιότητα ποὺ τὴν χαρακτηρίζει, δὲν ἦταν καθόλου φθηνή. Τὸ ὅτι δὲν ἐπέλεγαν μεγάλες παραστάσεις δὲν ἦταν μέτρο οἰκονομίας ἀλλὰ θέμα ἀρχῆς: ἡ μνημειώδης ζωγραφικὴ δὲν εἶχε θέση στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι, ὅπως ἀρχιτεκτονικὰ δὲν τοῦ ταίριαζε ἡ χρῆση ἐξωτερικῶν κιονοστοιχιῶν ἢ προπύλου. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ τῶν μορφολογικῶν στοιχείων σήμαινε ὅτι ὁ πολίτης ὡς ἄτομο δὲν ξεπερνᾷ ὁρισμένα ὅρια.

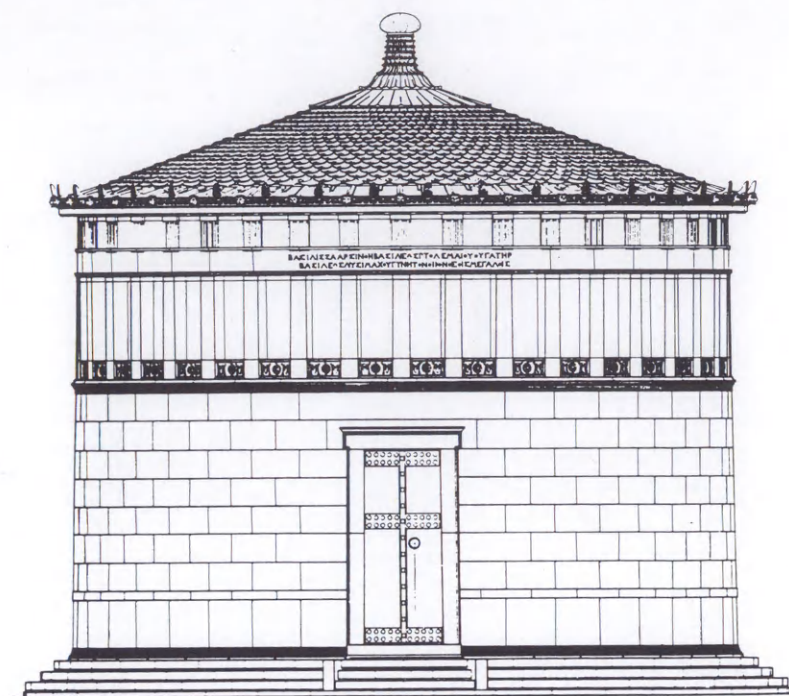
Ἡ διακόσμηση τῶν τοίχων ἦταν δυνατὸ νὰ ἐμπλουτιστεῖ μόνο με περισσότερα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπίσης θυμίζουν δημόσια κτίρια. Ἔτσι ἐμφανίζονται π.χ. λεοντοκεφαλές (σὰν τὶς ὑδρορρόες στὴ στέγη) καὶ ἀκροκέραμοι

Εικ. 36. Σαμοθράκη. Τερό Καβείρων, έσωτερικό. Ύστερος 4ος αἰ. π.Χ.

(εἰκ. 32) ἢ ἀκόμα καὶ ἀνάγλυφες τρίγλυφοι καὶ μετόπες (εἰκ. 33), κάποτε μάλιστα μὲ παραστάσεις ἀνάγλυφες ἢ γραπτές στὶς μετόπες ³³. Μὲ τὴ χρήση τέτοιων στοιχείων τονίζεται ἀκόμη περισσότερο ὅτι ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς διακόσμησης εἶναι νὰ ἐξομοιώσει παραστατικὰ τὸν χώρο τοῦ σπιτιοῦ μὲ δημόσιο χώρο. Συναντᾶμε ἀκόμη καὶ μικρὲς ἀνάγλυφες κιονοστοιχίες· ἔτσι σὲ ἓνα διακοσμημένο δωμάτιο τοῦ ὕστερου 2ου αἰῶνα στὴν Πομπηία ποὺ σώζεται ὁλόκληρο ³⁴, μπορούμε νὰ δοῦμε τὸν ἔντονα χρωματικὸ καὶ πλαστικὸ καὶ συγχρόνως καθαρὰ ἀρχιτεκτονικὸ χαρακτῆρα τέτοιων τοίχων.

Ἡ πολυχρωμία καθαυτὴ εἶναι στοιχεῖο καινούργιο στὸ ιδιωτικὸ σπίτι, διότι ἕως τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα αὐτὴ ἦταν γνῶρισμα μόνο τῆς μεγάλης ἀρχιτεκτονικῆς. Ὅμως ἡ πολυ-

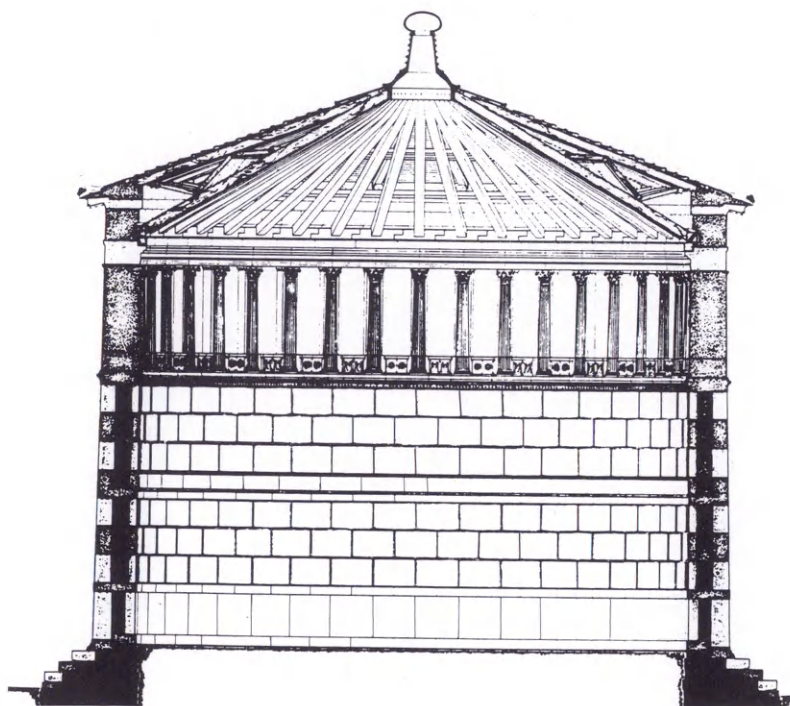

Εικ. 37. Σαμοθράκη. Ἱερό Καβείρων, Ἀρσινόειον. Πρώιμος 3ος αἰ. π.Χ.

χρωμία στους ιδιωτικούς χώρους είναι καθολικότερη· χρησιμοποιείται ἐδῶ ὅχι μόνο για νὰ ἀκολουθήσει τὴν ἀνάγλυφη ἀπόδοση τῶν στοιχείων τοῦ μνημειώδους τοίχου τονίζοντας τὴ δομὴ τους, ἀλλὰ καὶ για νὰ δημιουργήσει ἓνα χωρὸ ἐορταστικό, ἀποκλίνοντας σὲ αὐτὸ ἀπὸ τὴ μίμηση τοῦ ἐξωτερικοῦ τῶν δημοσίων κτιρίων.

Ἀνάγλυφες κιονοστοιχίες ὑπάρχουν καὶ στους τοίχους τοῦ Ἱεροῦ στὴ Σαμοθράκη (εἰκ. 36), τὸ ὁποῖο ἐξωτερικὰ εἶχε μορφή ναοῦ· ἐδῶ συγκεντρώνονταν οἱ μύστες τῆς Καβειριακῆς λατρείας. Τέτοιες αἵθουσες συνελεύσεων, ὅπως καὶ

Εἰκ. 38. Ἀρσινόειον (εἰκ. 37). Τομὴ ἐσωτερικοῦ.

τὰ ἐσπιατόρια, εἶχαν συχνὰ τὴν ἴδια διακόσμηση τοίχων μὲ τοὺς ἀνδρῶνες στὰ ιδιωτικὰ σπίτια (γί' αὐτὸ καὶ δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴ διακόσμηση μόνον ἂν οἱ τοῖχοι τῶν εἰκ. 27,33 προέρχονται ἀπὸ ἀνακαίνιση τοῦ Πομπείου ἢ ἀπὸ γειτονικὰ σπίτια [σημ. 25]). Ἡ ἀπουσία μεγάλων τοιχογραφιῶν στὴν αἴθουσα εἰκ. 36 τὴν ἐξομοιώνει μὲ ιδιωτικὸ ἀνδρῶνα καὶ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἤδη σὲ αὐτὰ τὰ χρόνια — καὶ ὅχι γιὰ πρώτη φορὰ στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ., ὅποτε ἔχουν σωθεῖ πολλὰ παραδείγματα — ιδιωτικοὶ χῶροι εἶχαν μικρὲς ἀνάγλυφες κιονοστοιχίες ὅπως ἡ αἴθουσα εἰκ. 36³⁵.

Ἄνάλογο στοιχεῖο μὲ τὶς κιονοστοιχίες (*εἰκ.* 36), ἢ μάλλον μία ἑξάρση τῆς ἴδιας διακοσμητικῆς ἰδέας, εἶναι ἡ πεσσοστοιχία στὸ Ἀρσινόειον, κολοσσιαῖο κτίριο συντελεύσεων, ἀφιέρωμα τῆς Πτολεμαίας βασίλισσας Ἀρσινόης (*εἰκ.* 37,38): ἐξωτερικὰ ἀπλοὶ πεσσοί, ἐσωτερικὰ κορινθιακοὶ ἡμικίονες, μεταξὺ τους ἀνάγλυφα (θωρακεῖα-βωμοὶ) καὶ στὸ πάνω μέρος λεπτὲς μαρμάρινες πλάκες· μία χαρακτηριστικὰ ἑλληνιστικὴ διακόσμηση ποὺ ἐξευγενίζει καὶ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ τὸ κτίριο (πρβ. ἀντίθετα *εἰκ.* 26). Στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι, ὅπως εἶδαμε, ὁ ἐξευγενισμὸς συντελεῖται μόνον ἐσωτερικά· ἔτσι σὲ ἓνα σπίτι τοῦ ὕστερου 3ου αἰῶνα στὴν Πέλλα οἱ τοῖχοι μιᾶς ἐξέδρας ἔχουν τὸ διακοσμητικὸ σχῆμα τοῦ Ἀρσινόειου: στὸ πάνω μέρος λευκοὺς ἀνάγλυφους πεσσοὺς μὲ ἐρυθρὰ θωρακεῖα καὶ κυανὰ τὰ μεταξὺ διαστήματα (*εἰκ.* 39) ³⁶. Μὲ τὴ σπάνια καλὴ διατήρηση ἡ πολυχρωμία δείχνει σχεδὸν ἀνεπαφῇ τὴν ἀρχικὴ τῆς λαμπρότητα. Οἱ τρεῖς τοῖχοι ὕψους 5 μέτρων, ὅμοια διακοσμημένοι μὲ τὰ πολύχρωμα ἀρχιτεκτονικὰ μοτίβα, ἔδιναν στὴν ἐξέδρα ἐορταστικὸ χαρακτήρα ἀλλὰ καὶ χαρακτήρα δημόσιου χώρου. Τέτοιες ἀνάγλυφες κιονοστοιχίες δηλώνουν μὲ ἰδιαίτερη ἐνάργεια αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς διακόσμησης, δηλ. ὅτι τὰ ἰδιωτικὰ δωμάτια δὲν εἶχαν “σπιτική”, “ζεστή” διαμόρφωση.

Ἡ χρῆση ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῶν δημοσίων κτιρίων δὲν εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ πλουτισθεῖ ἡ διακόσμηση. Συναντᾶμε καὶ μικρὲς ἀνάγλυφες μορφές (ἀπὸ ἐπίθετο κονίαμα), π.χ. μάσκες Μέδουσας, σατύρων ἢ πολεμιστῶν³⁷ (βλ. *εἰκ. ὀπισθοφύλλου*). Καμία δὲν βρέθηκε στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης ἀλλὰ προφανῶς θὰ ἦταν τοποθετημένες πάνω ἀπὸ τὸν *καταληπτήρα*, δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν ἀναρτημένες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ κρεμοῦσαν τερρακότες στοὺς τοίχους (*εἰκ.* 52).

Εικ. 39. Πέλλα, «οἰκία τῶν ἐγχρωμῶν κονιαμάτων». Διακόσμηση τοίχου.
Ύστερος 3ος αἰ. π.Χ. Μουσεῖο Πέλλας.

Εικ. 40. Ἀττική κύλιξ. Σκηνή χυτηρίου. 490-480 π.Χ. Βερολίνο, Staatl. Museen.

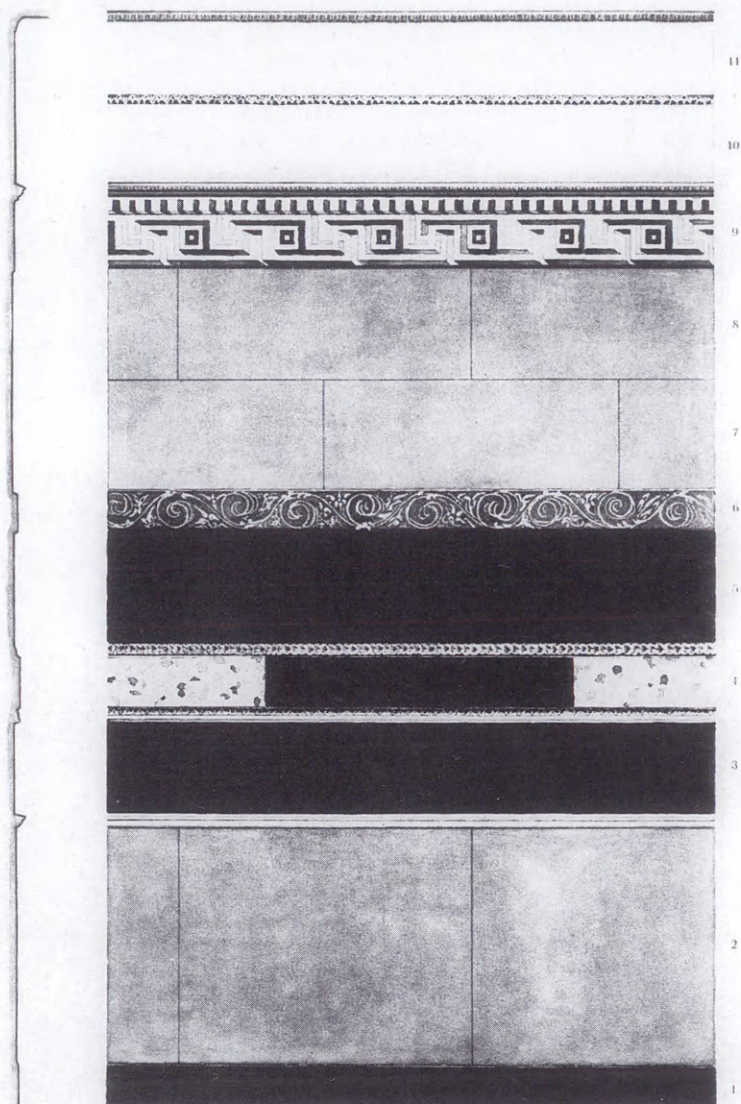
Ἡ συνήθεια νὰ κρεμοῦν διάφορα ἀντικείμενα στοὺς τοίχους ἦταν βέβαια παλαιότερη, τὸ βλέπουμε συχνὰ σὲ ἀγγειογραφίες. Σὲ μία σκηνή σὲ χυτήριο χάλκινων ἀγαλμάτων (εἰκ. 40) οἱ ἀνάγλυφες μάσκες καὶ οἱ γραפוὶ πίνακες³⁸ στὸν τοῖχο ἔχουν θρησκευτικὸ χαρακτήρα καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ παρόμοια ἔργα ποὺ βρίσκονται σὲ ἰδιωτικὰ σπίτια. Ὅταν οἱ τοῖχοι τῶν ἀνδρῶνων στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα ἀπέκτησαν διακόσμηση, ἡ συνήθεια αὐτὴ δὲν ἐγκαταλείφθηκε. Ὑπάρχουν (ἐλεύθερα πλασμένες) τερρακότες (εἰκ. 53) ἀλλὰ καὶ ἀνάγλυφα, ὅπως οἱ μάσκες ποὺ ἀναφέρθηκαν (εἰκ. ὀπισθοφύλλου), τὰ ὁποῖα σχεδὸν αἴρουν τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ τῆς διακόσμησης τοίχου καὶ τῆς πλαστικῆς στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι· ἡ διακόσμηση ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, μπορεῖ νὰ περιλαμβάνει καὶ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτά³⁹.

Πρέπει λοιπόν να σημειωθεί ότι το στοιχείο «παράσταση μορφών» υπάρχει και ως ζωγραφική και ως ανάγλυφο στη διακόσμηση των τοίχων· και στην παράσταση μορφών δηλαδή χρώμα και πλαστική είναι ισότιμα. Επίσης χαρακτηριστικό είναι ότι τα ανάγλυφα αυτά είναι πολύ μικρά, το ίδιο όπως και οι γραπτές ζωφόροι (*εἰκ.* 30,32)· με άλλα λόγια η παράσταση μορφών, είτε γραπτή είτε ανάγλυφη, παίζει δευτερεύοντα ρόλο στο σύνολο της διακόσμησης.

Στους τοίχους ήταν αναρτημένοι και μικροί πίνακες, όπως αυτοί που βρίσκονται στη σκηνή του εργαστηρίου (*εἰκ.* 40). Τέτοιοι πίνακες αφιερώνονταν συχνά στα ιερά (σημ. 38), ενώ στο σπίτι είχαν την έννοια ιδιωτικών αφιερωμάτων. Σώζεται το γράμμα ενός Θεόφιλου, αλεξανδρινού ζωγράφου του πρώτου μισού του 3ου αιώνα, σε ένα πελάτη, τον οποίο ο ζωγράφος παρακαλεί να του παραγγείλει πίνακες. Ο Θεόφιλος δεν ήταν σημαντικός ζωγράφος, ήταν μάλλον ένας επιδέξιος τεχνίτης που ανέλαμβανε να διακοσμήσει και τα σπουδαιότερα τμήματα τοίχων στα ιδιωτικά σπίτια ⁴⁰.

Ο τύπος αυτής της διακόσμησης των τοίχων διαμορφώμενος το αργότερο στις αρχές του 4ου αιώνα, διαδίδεται έπειτα, όπως και η περίστυλη αύλη, σε ολόκληρο τον ελληνιστικό κόσμο. Υπάρχουν τοπικές ομάδες με κάποιες ιδιοτυπίες, αυτές όμως δεν αλλάζουν τη βασική μορφολογική αρχή, για την οποία έγινε λόγος. Αυτή εφαρμόζεται π.χ. ακόμα και σε τοίχους σπιτιών στο Παντικάπαιον (*εἰκ.* 41-42) ⁴¹, όπου βέβαια είναι φανερό ότι πρόκειται για περιφερειακό εργαστήριο: η αίσθηση της δομής του τοίχου είναι μειωμένη καθώς διάφορα κυμάτια και ζώνες κοσμημάτων στο πάνω μέρος διακόπτουν τους δόμους. Το αρχικό θέμα και νόημα αυτής της διακόσμησης έχει έδω κάπως ξεχασθεί.

Εἰκ. 41. Παντικάπαιον (Κέρτες). Διακόσμηση τοίχου σπιτιοῦ. Ἑλληνιστικά χρόνια. Ἀγ. Πετρούπολη, Ἑρμιτάζ.

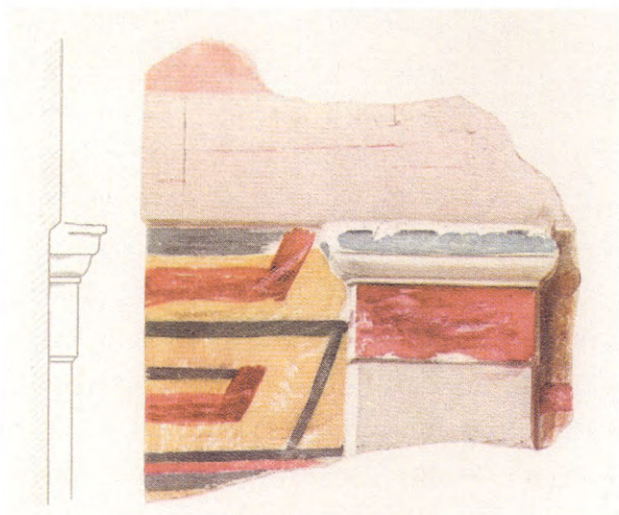

Εικ. 42. Λεπτομέρεια της εικ. 41.

Καὶ ὁ λεγόμενος Πρῶτος Πομπηϊανὸς Ρυθμὸς εἶναι μία τέτοια τοπικὴ τεχνοτροπία μέσα στὴν ὑστεροελληνιστικὴ κοινὴ τῆς διακόσμησης τοίχων ⁴². Ἐδῶ ἡ αἴσθησις γιὰ τὴ δομὴ τοῦ τοίχου δὲν εἶναι τόσο μειωμένη ὅσο στὴν Κριμαία (εἰκ. 41-42), εἶναι ὅμως λιγότερο καθαρὰ διατυπωμένη ἀπ' ὅ,τι στὴν κυρίως Ἑλλάδα (εἰκ. 27,30,32,33).

Πῶς ἦταν διαμορφωμένη ἡ ὀροφὴ στοὺς χώρους ποὺ εἶχαν ἔτσι διακοσμημένους τοὺς τοίχους; Δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτε γι' αὐτό. Σὲ ἀνασκαφὲς δὲν ἔχει βρεθεῖ ἢ πάντως δημοσιευθεῖ πρῶιμη διακόσμηση ὀροφῆς⁴³. Οὔτε μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσει τὴ διακόσμηση ὀροφῆς σὲ μακεδονικοὺς τάφους ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως τέτοιας διακόσμησης στὰ ἰδιωτικὰ σπιτία, ἀφοῦ ἡ ἐσωτερικὴ διαμόρφωση τῶν τῶν διαφέρει ἀπὸ αὐτὴ τῶν σπιτιῶν (δὲς σ. 43 σημ. 31). Ὅμως ὑπάρχουν ἔμμεσες μαρτυρίες. Ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ ζωγράφου Θεόφιλου (σημ. 40) μαθαίνουμε ὅτι στὴν πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ., διακοσμήσεις ὀροφῆς δὲν ἦταν κάτι ἀσυνήθιστο. Καὶ σὲ πρωιμότερη ἐποχὴ στὴν Ἀθήνα εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Πλάτων ἀναφέρει ρητὰ *ὀροφῆς ποικίλματα* (Πολιτ. 529B). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὅταν δημιουργήθηκε διακόσμηση τῶν τοίχων δὲν ἀγνοήθηκε καὶ τὸ ταβάνι· αὐτὸ προφανῶς διακοσμήθηκε μὲ φανώματα ἀπὸ ἐπίθετο κονίαμα, τὰ ὁποῖα μιμοῦνται τὰ φανώματα ὀροφῆς δημοσίων κτιρίων, ὅπως τὸ Ἱερὸν στὴ Σαμοθράκη (εἰκ. 36)⁴⁴. Ἡ διαμόρφωση δηλαδὴ τῆς ὀροφῆς, ὅπως καὶ αὐτὴ τῶν τοίχων, ἐξομοιώνει παραστατικὰ τὸν ἰδιωτικὸ ἐσωτερικὸν ὡρὸ μὲ τοὺς δημόσιους· εἶναι χαρακτηριστικὸ μὲ πόση συνέπεια τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα παραπέμπουν σὲ

Εικ. 43. Δήλος, «σπίτι τοῦ Διονύσου», αἴθουσα D. Θραῦσμα διακόσμησης τοίχου : περσοοστοιχία ἄνω ὀρόφου μὲ προοπτικὰ ἀποδοσμένα φατνώματα ὀροφῆς. Ὑστερος 2ος αἰ. π.Χ. Μουσεῖο Δήλου.

δημόσια κτίρια. Ὅταν σὲ διακοσμήσεις τοίχων ἀποδίδονται φατνώματα ὀροφῆς, ὅπως στὸ θραῦσμα *εἰκ. 43*, ποὺ προέρχεται ἀπὸ διακόσμηση ὅμοια μὲ τῆς *εἰκ. 39* (βλ. σημ. 36), δὲν ἀποκλείεται βέβαια καθόλου ἡ αἴθουσα μὲ αὐτὴ τὴ διακόσμηση τῶν τοίχων νὰ εἶχε καὶ φατνωματικὴ ὀροφή.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα γεννήθηκε ἀκόμα μία «ιδιωτικὴ τέχνη» ποὺ ἐξευγενίζει τὸ σπίτι: ἡ διακόσμηση τῆς ὀροφῆς.

Μωσαϊκὰ

Οσον ἀφορᾷ τὰ δάπεδα εἴμαστε σχετικὰ πολὺ καλύτερα πληροφορημένοι, γιατί τὰ μωσαϊκὰ εἶναι συχνὰ τὸ μόνο στοιχεῖο ἐνὸς ἀνδρῶνος ποὺ βρίσκουμε στὴν ἀνασκαφή.

Καὶ παλαιότερα ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα δάπεδα ἀπὸ βότσαλα ἀλλὰ μόνο στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα ἐμφανίζονται μω-

Εἰκ. 44. Ἑρέτρια, «οἶτι τῶν μωσαϊκῶν» (εἰκ. 6). Ἀνδρῶνες ἀρ. 8 καὶ 9.

σαϊκά μὲ παραστάσεις, καὶ στὰ δημόσια κτίρια καὶ στὰ σπίτια. Τὰ μωσαϊκὰ συνδέονται πάντα μὲ ἀρχιτεκτονική — δὲν ὑπάρχουν φορητὲς μωσαϊκὲς παραστάσεις ὅπως στὸ Βυζάντιο — καὶ μάλιστα ἀπαντοῦν ἀποκλειστικὰ στὰ δάπεδα· μόνο στὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται μωσαϊκὰ στοὺς τοίχους.

Εἰκ. 45. Μωσαϊκὸ ἀνδρῶνος ἀρ. 9 (βλ. εἰκ. 44).

Στὸν 4ο αἰῶνα γίνεται μία ἀλλαγὴ στὴ διάταξη τῶν μοτίβων ποὺ μεταβάλλει καὶ τὸν τρόπο, θὰ λέγαμε, τῆς ἀνάγνωσης τῶν θεμάτων ⁴⁵. Στὰ πρώιμα μωσαϊκὰ τὰ θέματα εἶναι ὁργανωμένα γύρω ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ μοτίβο (εἰκ. 18, 19, 44, 45, 46, 47, 48) ⁴⁶. Αὐτὴ ἡ πολυμερὴς σύνθεση γίνεται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα ἐνιαία, ἐμφανίζονται δηλαδὴ μεγάλες πα-

Εἰκ. 46. Ἑρέτρια, «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» (βλ. εἰκ. 6). Μωσαϊκὸ ἀνδρῶνος ἀρ. 5 (εἰκ. 47).

ραστάσεις που μπορούν να διαβαστούν μόνο από μία πλευρά· συνήθως αυτή είναι ή είσοδος του δωματίου: όποιος έμπαινε μπορούσε να δει το μωσαϊκό από τη μόνη ευνοϊκή θέση (εικ. 11). Αυτή η μεταβολή του τρόπου ανάγνωσης προκύπτει από τη δημιουργία ενός μεγάλου παραστατικού θέματος και συνδυάζεται με την εμφάνιση χρωματικών αποχρώσεων που δίνουν στις μορφές πλαστικότητα, κάποτε ακόμη και χρωματική προοπτική· έτσι ή νέα τέχνη του μωσαϊκού αφομοιώνει τα μορφολογικά επιτεύγματα της σύγχρονης ζωγραφικής. Η δημιουργία μεγάλων παραστάσεων (όπως εικ. 11· βλ. και εικ. 50-52) έχει άλλωστε ως αποτέλεσμα και να αποσυνδεθεί μορφολογικά το μωσαϊκό από το δάπεδο, στο οποίο τεχνικά ανήκει: στο έξης τα μωσαϊκά αποτελούν μία νέα κατηγορία ζωγραφικής.

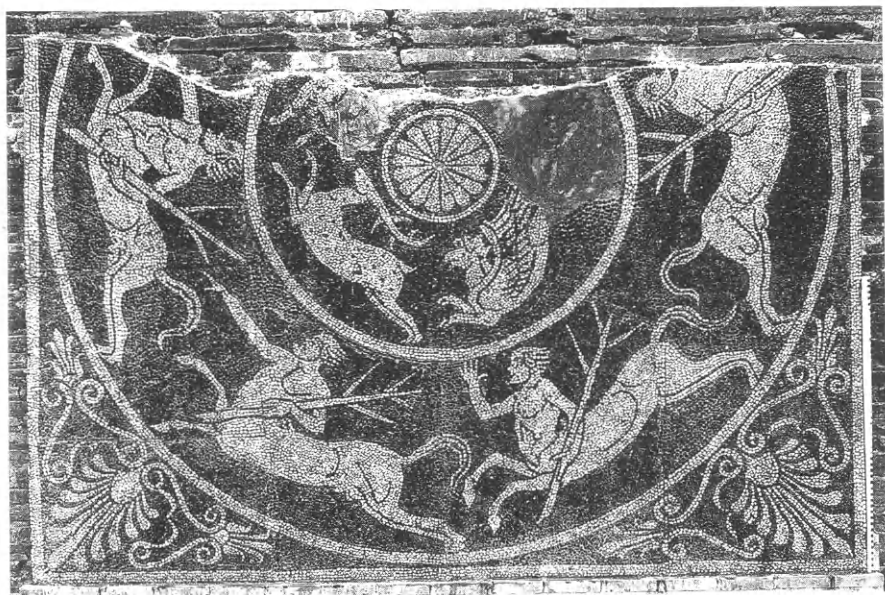
Εικ. 47. Έρετρια, «οπίτι των μωσαϊκών» (βλ. εικ. 6). Άνδρών αρ. 5.

Αυτοὶ οἱ πίνακες δαπέδου εἶναι ἐξάλλου οἱ μόνες παραστάσεις μεγάλου σχήματος στοὺς ἰδιωτικοὺς χώρους. Μοτίβα ἐπίπεδα, ὅπως ρόμβοι ἢ λέπια, βρίσκονται μόνο σὲ πλαίσια παραστάσεων (εἰκ. 11) ἢ σὲ δευτερεύοντες χώρους ⁴⁷ (εἰκ. ἐξωφύλλου). Σὲ μωσαϊκὰ μὲ κοσμήματα ὁ τρόπος ἀνάγνωσης τοῦ θέματος δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάξει ὅπως στὰ μωσαϊκὰ μὲ παραστάσεις μορφῶν, ἀλλὰ πάντως καὶ τὰ κοσμήματα γίνονται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα ἐνιαῖες μεγάλες συνθέσεις. Τῇ νέα διάταξη δείχνουν τὸ πολὺ καλῆς ποιότητος μωσαϊκὸ ἐνὸς ἀνδρῶνος στὴ Σικυώνα (εἰκ. 49) ⁴⁸ καὶ τὸ θαυμάσιο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας ⁴⁹, ἀποκορύφωμα τῆς κοσμηματικῆς

Εἰκ. 48. Σικυών. Μωσαϊκὸ ἀνδρῶνος. Πρώιμος 4ος αἰ. π.Χ. Μουσεῖο Σικυῶνος.

τέχνης αὐτῶν τῶν χρόνων: χρωματικές ἀποχρώσεις προσδίδουν πλαστικότητα στὶς φυτικές μορφές καὶ χρωματικὴ προοπτικὴ στοὺς ἑλικες δίνει μία διάσταση χώρου. Παρόμοια μωσαϊκὰ θὰ πρέπει νὰ ἦταν τὰ *ἄνθινα ἐδάφη* στὸ σπίτι τοῦ Δημητρίου Φαληρέως στὴν Ἀθήνα ⁵⁰.

Κοσμήματα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα στὰ μωσαϊκὰ τοῦ 4ου αἰώνα. Ἄλλα θέματα εἶναι θεοί, ὅπως ὁ Διόνυσος (εἰκ. 51), μυθολογικὲς σκηνές, ὅπως ὁ Θησέας ποὺ ἀρπάζει τὴν Ἑλένη (εἰκ. 11), Ἀμαζονομαχία (εἰκ. 11), Ἀριμασποὶ ἐναντίον γρυπῶν (εἰκ. 45), πάλι Ἡρακλῆ μὲ κένταυρο καὶ Βελλεροφόντα μὲ τὴ Χίμαιρα, Νηρηίδες ποὺ φέρνουν τὰ

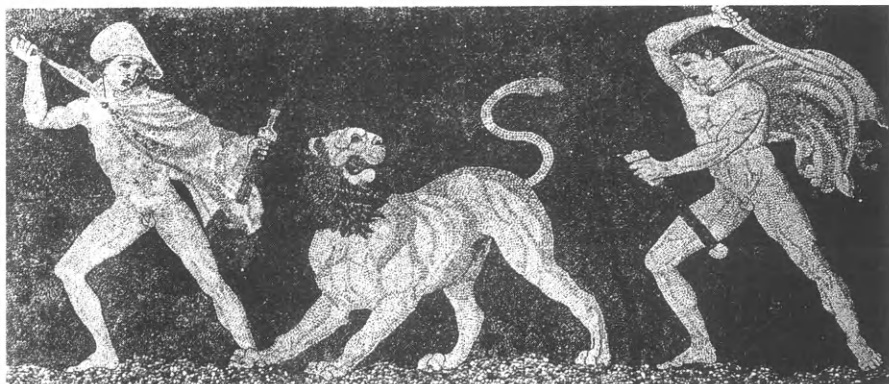
Εἰκ. 49. Σικυῶν. Μωσαϊκὸ ἀνδρῶνος. 360-350 π.Χ. Μουσεῖο Σικυῶνος.

όπλα στο Ἀχιλλέα κ.ἄ., μυθολογικά ὄντα (γοργόνεια, *εἰκ.* 46, κένταυροι, *εἰκ.* 48, κ.ἄ.· ιδιαίτερα συχνὰ τὰ θαλάσσια ὄντα), σκηνές κυνηγιοῦ (*εἰκ.* 11· βλ. καὶ *εἰκ.* 50), ζωφόροι ζώων καὶ πάλη ζώων (*εἰκ.* 48,52) ⁵¹. Τὸ ρεπερτόριο εἶναι πλούσιο· οἱ τεχνίτες τῶν μωσαϊκῶν παριστάνουν θέματα ποὺ συνηθίζουν αὐτὰ τὰ χρόνια, καὶ ἔτσι ὑπάρχουν πολλὲς ἀντιστοιχίες μὲ ἔργα ἄλλων τεχνῶν, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως τὰ πῆλινα ἀγγεῖα μὲ παραστάσεις, ἐπίσης βρίσκονται καὶ σὲ ιδιωτικὰ σπίτια. Δὲν ὑπάρχει προγραμματικὴ ὑποχρέωση ποὺ νὰ ὑπαγορεύει τὴν ἐπιλογὴ ἑνὸς θέματος, τὸ ἴδιο ἰσχύει ἄλλωστε καὶ γιὰ τὶς γραπτὲς ζωφόρους στὴ διακόσμηση τῶν τοίχων (*εἰκ.* 30,32) ⁵².

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὰ θέματα τῶν μωσαϊκῶν δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴ λειτουργία τῶν χώρων, μέσα στοὺς ὁποίους βρίσκονται. Ἀπὸ τὸ θέμα δὲν μπορεῖ ἐξάλλου νὰ συμπεράνει κανεὶς ἂν ἓνα μωσαϊκὸ προέρχεται ἀπὸ σπίτι ἢ ἀπὸ δημόσιο κτίριο· δὲν ὑπάρχει «εἰκονογραφία τοῦ ιδιωτικοῦ σπιτιοῦ».

Εἰκ. 50. «Σπίτι τοῦ Διονύσου», μωσαϊκὸ (*εἰκ.* 8, ἀρ. 1, *εἰκ.* 10). 330-320 π.Χ. Μουσεῖο Πέλλας.

Εικ. 51. «Σπίτι τοῦ Διονύσου», μωσαϊκό (εἰκ. 8, ἀρ. 1, εἰκ. 10). 330-320 π.Χ. Μουσεῖο Πέλλας.

Εικ. 52. «Σπίτι τοῦ Διονύσου», μωσαϊκὸ κατωφλιοῦ (εἰκ. 8, ἀρ. 1, εἰκ. 10). 330-320 π.Χ. Μουσεῖο Πέλλας.

Οἱ παραστάσεις τῶν μωσαϊκῶν δὲν ἀναφέρονται σὲ ἰδιωτικές ἀξίες οὔτε στὸν ἰδιοκτήτη· δὲν δίνουν καμία ἐνδειξη γιὰ τὸ ἐπάγγελμά του ἢ τὸν χαρακτήρα του καὶ τὶς προσωπικὲς του προτιμήσεις. Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἄλλωστε γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἐμφάνιση τῶν ἰδιωτικῶν χώρων, γιὰ τὰ ἔπιπλα κ.ἄ. Μία μόνο φορὰ συναντᾶμε ἓνα θέμα ποὺ θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς τέτοια ἀναφορά: τὸ κυνήγι τοῦ λέοντα *εἰκ.* 50· ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ σπιτιοῦ ποὺ θὰ ἀνῆκε στοὺς ἰσχυροὺς τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, ἴσως στοὺς ἐταίρους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (ποιὸς ἄλλος θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τέτοια μεγαλοπρεπὴ κατοικία;), εἶχε προφανῶς τὸ δικαίωμα νὰ παίρνει μέρος σὲ ἓνα τέτοιο κατ' ἐξοχὴν βασιλικὸ κυνήγι. Ὅμως ἡ παράσταση δὲν ἀποδίδει βέβαια ἓνα ἐπεισόδιο τοῦ βίου τοῦ οἰκοδεσπότη ἀλλὰ μία τυπικὴ σκηνὴ ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς ὑψηλῆς αὐτῆς μακεδονικῆς τάξης. Δὲν διαφέρει ἔτσι οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ κυνήγι τοῦ ἐλαφιοῦ τῆς *εἰκ.* 11· καὶ στὶς δύο περιπτώσεις δὲν χαρακτηρίζεται ὁ οἰκοδεσπότης ὡς ἄτομο.

Καὶ ὅμως τὰ μωσαϊκὰ μᾶς ἀφήνουν νὰ συλλάβουμε κάτι ἀπὸ τὴν ἰδιοτυπία τῆς νέας κατοικίας: μὲ αὐτὰ οἱ μνημειώδεις παραστάσεις καὶ τὰ κοσμήματα, ποὺ ὡς τότε βρίσκονταν μόνο στὰ ἱερὰ καὶ στοὺς δημόσιους χώρους, μπαίνουν στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι καὶ συμβάλλουν στὸν ἐξευγενισμό του.

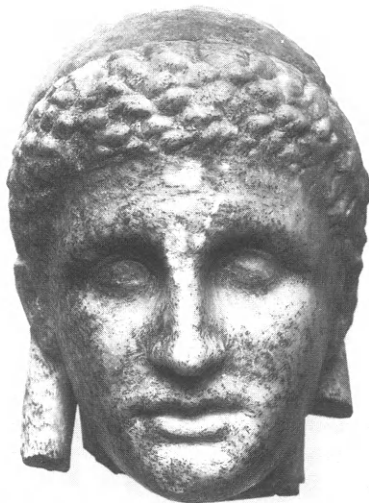
Πλαστική

Μία άλλη συμβολή στον εξευγενισμό του σπιτιού είναι ή εμφάνιση μαρμάρινων γλυπτών. Τερρακότες υπήρχαν ανέκαθεν στα σπίτια και εξακολουθούν βέβαια και μετά τον ύστερο 5ο αιώνα να βρίσκονται μέσα σε αυτά· παράδειγμα το γοργόνειον (*είκ. 53*) που ήταν αναρτημένο στους πολύχρωμους τοίχους του μεγάλου *ἀνδρῶνος* στο «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» (*είκ. 6, ἀρ. 7*), μαζί με δύο άλλες μάσκες (σατύρου και σιληνοῦ) και ένα φίδι ⁵³. Τώρα ὅμως πλάι στις τερρακότες ἐμφανίζονται και μαρμάρινα γλυπτά, ὅπως τὸ ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰώνα που βρέθηκε στὴν εἴσοδο τοῦ *ἀνδρῶνος* ἐνὸς σπιτιοῦ στὴν Ὀλυνθο ⁵⁴. Ἐνα κεφάλι τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰώνα ἀπὸ τὴν αὐτὴ ἐνὸς σπιτιοῦ στὴν Ὀλυνθο προέρχεται ἴσως ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη ⁵⁵, καὶ ἀσφαλῶς σὲ ἐρμαϊκὴ στήλη, ποὺ ἦταν στημένη στὴν περίστυλὴ αὐτὴ ἐνὸς σπιτιοῦ στὴν Ἐρέτρια, ἀνήκει ἡ κεφαλὴ νέου (*είκ. 54*) ⁵⁶.

Παλαιότερα οἱ ἐρμαϊκὲς στήλες ἦταν στημένες στὰ ἱερά, στοὺς δημόσιους χώρους ἢ στοὺς δρόμους μπροστὰ στὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν (*είκ. 55*) ⁵⁷. εἶναι γνωστὸ τὸ σκάνδαλο τῶν *ἐρμοκοπιδῶν*, ὅταν μία νύχτα, μέσα στὰ κρίσιμα χρόνια τοῦ

Εικ. 53. Έρέτρια, «οπίτι τῶν μωσαϊκῶν», ἀνδρῶν ἀρ. 7 (βλ. εἰκ. 6). Πήλινο γοργόνειο. Τρίτο τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Μουσεῖο Έρετρίας.

Εικ. 54. Έρέτρια, Οἰκία II. Μαρμάρινη κεφαλὴ ἑρμαϊκῆς στήλης. 320 π.Χ. Μουσεῖο Έρετρίας.

Εικ. 55. Ἀττική ἐρυθρόμορφη λουτροφόρος. Γαμήλια πομπή λουτροφορίας. Τὸ θύρωμα τῆς πόρτας μὲ κατώφλι δηλώνει τὸ σπίτι πρὸς τὸ ὁποῖο κατευθύνεται ἡ πομπή. Ἑρμαϊκὴ στήλη καὶ βωμὸς μπροστὰ ἀπὸ τὴν πόρτα. 430 - 420 π.Χ. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum.

Εικ. 56. Ἀττική λεκανίδα, λεπτομέρεια πόματος. Προετοιμασία γάμου. Μέσα 4ου αἰ. π.Χ. Ἀγ. Πετρούπολη, Ἑρμιτάζ.

Πελοποννησιακοῦ Πολέμου (415 π.Χ.) ἄγνωστοι ἀκρωτηρίασαν τὰ πρόσωπα σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς ἐρμαϊκὲς στήλες στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας (Θουκυδ. VI,27.1)· ἡ ἱεροσυλία αὐτὴ ἀποδόθηκε στὸν Ἀλκιβιάδη καὶ τοὺς φίλους του. Στὸν 4ο αἰῶνα οἱ ἐρμαϊκὲς στήλες στήνονται καὶ μέσα στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι· ἀγγειογραφίες ὅπως εἰκ. 56⁵⁸, ὅπου μία μικρὴ ἐρμαϊκὴ στήλη βρίσκεται σὲ σκηνὴ προετοιμασίας γάμου δίνουν παραστατικὴ εἰκόνα, συμπληρώνοντας εὐρήματα ὅπως τῆς εἰκ. 54.

Καὶ μέσα στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι ὅμως οἱ ἐρμαϊκὲς στήλες εἶναι ἀντικείμενο λατρείας. Σὲ μία κωμωδία τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰῶνα γίνεται λόγος γιὰ ἓνα μαρμάρينو, στιλβωμένο Ἑρμῇ

(έρμαϊκή στήλη;), πού βρισκόταν πλάι στο κυλικεῖο· πρὶν ἀπὸ τὸ συμπόσιο οἱ συνδαιτημόνες προσεύχονταν στὸν θεό ⁵⁹. Οἱ διαστάσεις του ἦταν μικρὲς καὶ αὐτὸ ἦταν ὁ κανόνας: ὄχι μόνο οἱ τερρακότες ἀλλὰ καὶ οἱ μαρμάρινες μορφὲς εἶχαν μέγεθος πολὺ μικρότερο τοῦ φυσικοῦ· ἡ λατρεία μέσα στὸ σπίτι ἦταν λιτή.

Μία ἀπὸ τὶς ἀπλὲς τελετουργίες ἦταν τὸ στεφάνωμα τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης — ὁ *δεισιδαίμων* τοῦ Θεοφράστου τὴν ἐπιτελεῖ τακτικότερα στὸ σπίτι του «καὶ πέφτει σὲ ἔκσταση ὅλη τὴν ἡμέρα» (*Χαρακτῆρες* 16,10). Καὶ ἦταν ἔθιμο, ὅταν οἱ συνδαιτημόνες τοῦ συμποσίου σηκώνονταν νὰ φύγουν, νὰ στεφανώνουν τὴν ἐρμαϊκὴ στήλη μὲ τὸ στεφάνι πού εἶχαν φορέσει οἱ ἴδιοι. Στὸ ἔθιμο αὐτὸ ἀναφέρεται καὶ ἓνα ἀνέκδοτο, πού δείχνει τὴ *σωφροσύνη* τοῦ φιλοσόφου Ξενοκράτη: γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα ὅταν ὁ Ξενοκράτης ἐφιλοξενεῖτο ἀπὸ τὸν τύραννο Διονύσιο Β΄ τῶν Συρακουσῶν, νίκησε σὲ ἓνα ἀγῶνα οἰνοποσίας (ὁ Διονύσιος ἀγαποῦσε πολὺ τὸ κρασί!) καὶ πῆρε ὡς βραβεῖο ἓνα χρυσὸ στεφάνι· φεύγοντας ὁ φιλόσοφος δὲν πῆρε τὸ στεφάνι μαζί του ἀλλὰ τὸ ἔβαλε στὴν ἐρμαϊκὴ στήλη πού βρισκόταν στὴν αὐλὴ (σίγουρα περίστυλὴ αὐλὴ), δείχνοντας ἔτσι τὴν ἀδιαφορία του πρὸς τὸ πολῦτιμο δῶρο τοῦ τυράννου ⁶⁰.

Ὁ λατρευτικὸς χαρακτήρας τῶν ἐρμαϊκῶν στηλῶν στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι εἶναι σαφές, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ ἀγαλμάτια θεῶν, ὅπως τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο (σημ. 54) ἢ ἀκόμα καὶ τῆς πῆλινης μορφῆς Ἡφαίστου πού ἔστηναν στὴν ἐστία τοῦ σπιτιοῦ ὡς *ἐφορον τοῦ πυρός* ⁶¹. Ἡ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος σὲ ἓνα

ἐπίγραμμα τοῦ Θεοκρίτου (XIII): τὸ ἐπίγραμμα εἶναι διατυπωμένο σὰν νὰ βρισκόταν στὴ βάση τοῦ ἔργου: «Αὐτὴ ἡ Κύπρις δὲν εἶναι ἡ Πάνδημος. Ὅταν προσεύχεσαι νὰ τὴν ἐπικαλεῖσαι ὡς Οὐρανία· ἀνάθημα τῆς ἀγνῆς Χρυσογόνας μέσα στὸ σπίτι τοῦ Ἀμφικλέους, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε κοινὰ τὰ παιδιὰ καὶ τὴν περιουσία. Ἀπὸ τότε ποὺ αὐτοὶ εἶναι στὴν ἐξουσία σου, ὦ πότνια, πρόκοψαν ὅλο καὶ περισσότερο — γιὰτὶ οἱ θνητοὶ ποὺ νοιάζονται γιὰ τοὺς ἀθάνατους ἔχουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὸ μεγαλύτερο κέρδος».

Ἡ σύζυγος τοῦ Ἀμφικλῆ, ὄντας ἀγνή, δὲν ἔστησε στὸ σπίτι ἀφιέρωμα στὴν Ἀφροδίτῃ Πάνδημο, ἀλλὰ διάλεξε τὴν ὑπόστασι τῆς θεᾶς ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴ συζυγικὴ ἀγάπη καὶ γονιμότητα: ἦταν ἡ Ἀφροδίτῃ Οὐρανία ἐκείνη τὴν ὁποία ἐπεκαλεῖτο ἡ Χρυσογόνα. Ἡ Πάνδημος ἦταν σ' αὐτὰ τὰ χρόνια κυρίως ἡ προστάτις τῶν ἀγοραίων γυναικῶν. Γιὰ τὴν ἐμφάνισι τοῦ ἔργου δὲν κάνει καθόλου λόγο ὁ Θεόκριτος: τὴν Χρυσογόνα ἐνδιέφερε ἡ λατρευτικὴ ἀξία τοῦ ἔργου. Ἄς θυμηθοῦμε τὸν Walter Benjamin, ποὺ διέγινωσε ὅτι τὴν ἀποδοχή (Rezeption) τῶν ἔργων τέχνης (δηλαδὴ τὸν τρόπο ποὺ ἔργα τέχνης γίνονται κατανοητὰ καὶ λειτουργοῦν) καθορίζουν κάθε φορὰ διαφορετικὲς ἀξίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες δύο εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετες: ἡ λατρευτικὴ ἀξία (Kultwert) καὶ ἡ ἐκθετικὴ ἀξία (Ausstellungswert) ⁶². Στὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ σπίτι ἡ κυριαρχοῦσα ἀξία, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πλαστικὴ, εἶναι ἡ λατρευτικὴ, ποὺ ἀποκλείει τὴ διακοσμητικὴ λειτουργία τῶν ἔργων μὲ τὴ σύγχρονή μας ἔννοια.

Ὡστόσο τὸ γεγονός ὅτι μαρμάρινα γλυπτὰ τώρα ἐμφανίζονται μέσα στὸ σπίτι (τὸ μάρμαρο ἤδη ὡς ὑλικὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὑψηλῆς τέχνης), τὸ ὅτι μαρμάρινες ἐρμαῖκες

στιγλές βρίσκονται τώρα ὄχι μόνο μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ (*εἰκ.* 55) ἀλλὰ καὶ μέσα (*εἰκ.* 56), στὴν αὐλὴ καὶ στοὺς *ἀνδρῶνες*, ὅλα αὐτὰ συμβάλλουν βέβαια στὸν ἐξευγενισμό τοῦ σπιτιοῦ. Ἀκόμα καὶ μαρμάρινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη, ὅπως περιρραντήρια, ὑπάρχουν τώρα μέσα στὸ σπίτι, χρησιμεύοντας κατὰ κανόνα στὴν οἰκιακὴ λατρεία ⁶³. Καὶ στὴν πλαστικὴ ἐξάλλου, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες τέχνες, ὑπάρχει ἓνα ὅριο ποὺ δὲν ξεπερνιέται στὰ ἰδιωτικὰ σπίτια: ἐδῶ δὲν στήνονται μεγάλα ἔργα· στὸν 4ο αἰῶνα τὰ ἀγαλμάτια ἔχουν συνήθως ὕψος 60-70 ἐκ., ἢ πάντως μικρότερο τοῦ φυσικοῦ.

Τὰ γλυπτὰ στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι εἶχαν θρησκευτικὸ χαρακτήρα· τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐξηγεῖ γιατί στὴ διένεξη ποὺ ξέσπασε στὴν Ἀθήνα στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα γύρω ἀπὸ τὴν *τροφή* (=πολυτέλεια), δὲν ἀναφέρεται ἡ πλαστικὴ. Στὴν *τροφή* ποὺ καταδικάζουν οἱ φιλόσοφοι, οἱ ρήτορες καὶ οἱ κωμικοὶ ποιητές, ἀνήκουν, ὅπως ἀναφέρεται ρητὰ στὰ κείμενα, οἱ διακοσμήσεις τῶν τοίχων, τὰ μωσαϊκὰ τῶν δαπέδων καὶ τὰ λαμπρὰ ὑφάσματα.

Υφάσματα

Ο Πλάτων στὸν Πρωταγόρα τονίζει ἐπίτηδες, ὅτι ὁ Πρόδικος ἦταν τυλιγμένος σὲ πολλές κουβέρτες καὶ δέρματα, κι αὐτὸ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει τὸν ἀρνητικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ φιλοχρήματου σοφιστῇ ποὺ ἀγαπᾷ τὴ χλιδή.

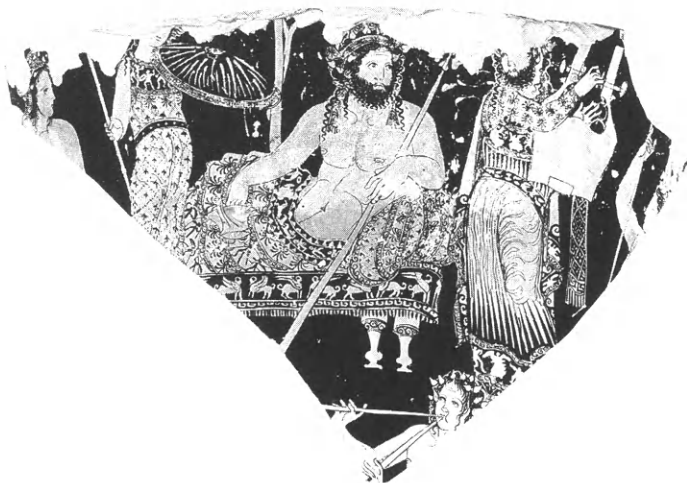
Εἰκ. 57. Ἀττικὸς κρατήρας, παράσταση λαιμοῦ. Μουσεῖο J. Paul Getty, Malibu. Γύρω στὰ 400 π.Χ.

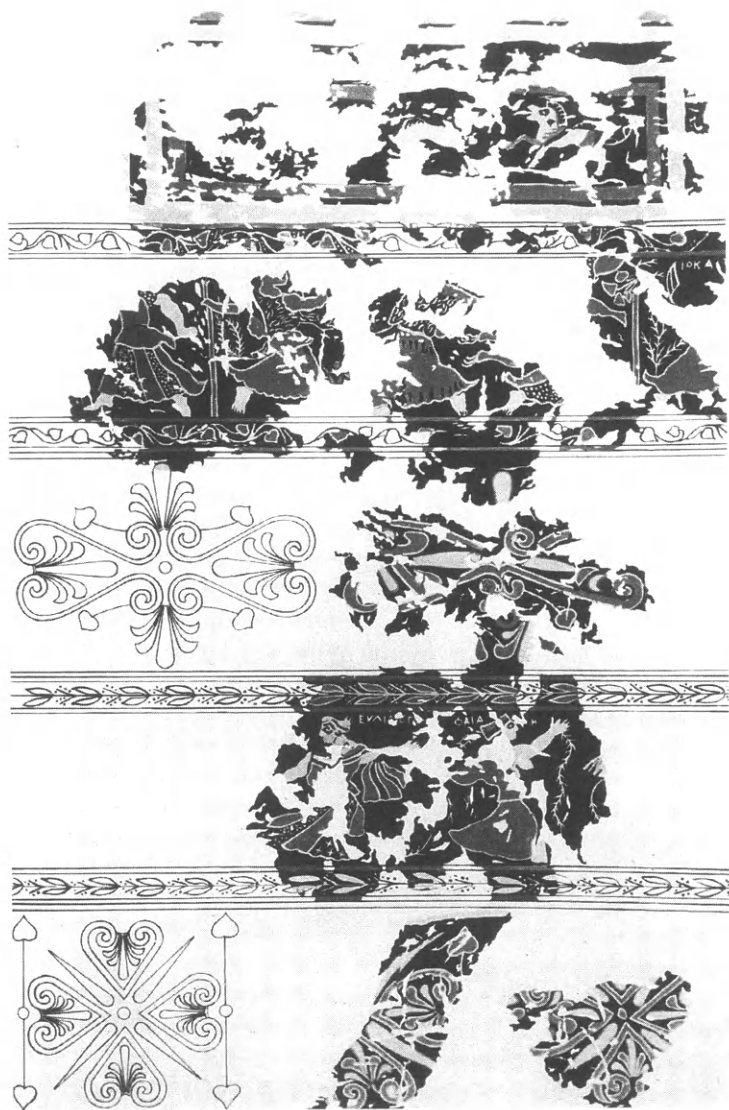

ἄλλωστε ὁ καιρὸς ἀσφαλῶς δὲν ἦταν ψυχρὸς, ἀφοῦ ἡ συζήτηση πού ἀκολούθησε ἔγινε στὴν αὐλή!

Τίποτε δὲν ἔχει σωθεῖ ἀπὸ τὰ πλούσια καλύμματα καὶ μαξιλάρια, πού ἦταν ἀπαραίτητα στὸ ἐορταστικὸ περιβάλλον τοῦ συμποσίου, ἀπὸ τὰ παραπετάσματα (κουρτίνες) πού συχνὰ ἀντικαθιστοῦσαν τὶς πόρτες μεταξὺ τῶν δωματίων ἢ στόλιζαν τὸ κρεβάτι· ὅλα αὐτὰ τὰ γνωρίζουμε μόνο ἀπὸ τοὺς ἐπαίνους στὶς γραπτὲς πηγές, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὶς μαρτυρίες γιὰ τὶς σκηνές τοῦ Ἀλκιβιάδη καὶ τοῦ Διονυσίου Ἀττικῶν Συρακουσῶν. Εὐρήματα ἀπὸ τάφους μᾶς δίνουν πάντως μία ἰδέα ὡς πρὸς τὸ τι ποιότητα εἶχαν τὰ ὑφάσματα καὶ τι ποικιλία, μὲ μοτίβα ὑφασμένα, κεντητὰ ἢ ζωγραφιστά. Τὸ θαυμάσιο ὑφασμα τῆς Βεργίνας προέρχεται βέβαια ἀπὸ βασιλικὸ τάφο ⁶⁴,

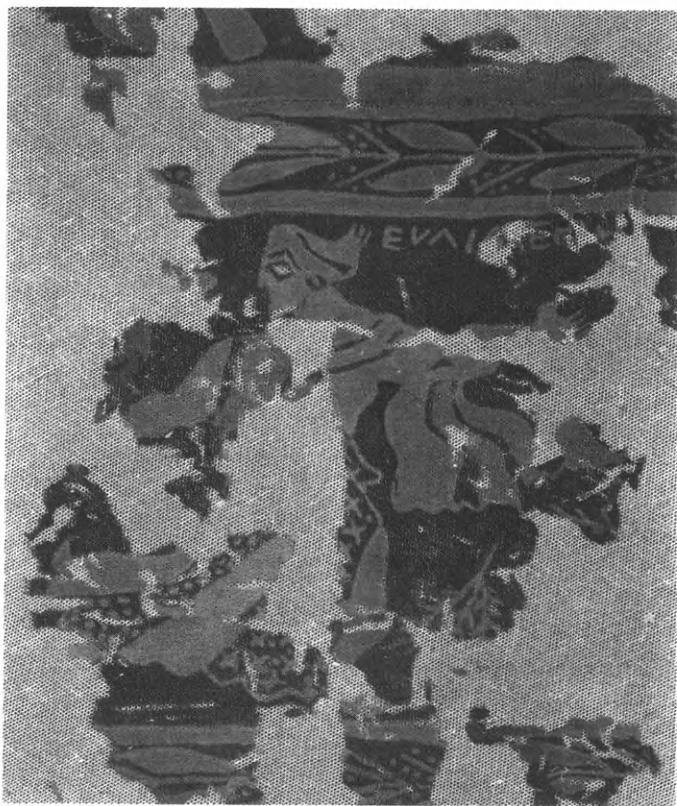
Εἰκ. 58. Ἀττικὸς κρατήρας. Würzburg, Μουσεῖο Martin von Wagner. Γύρω στὰ 400 π.Χ.

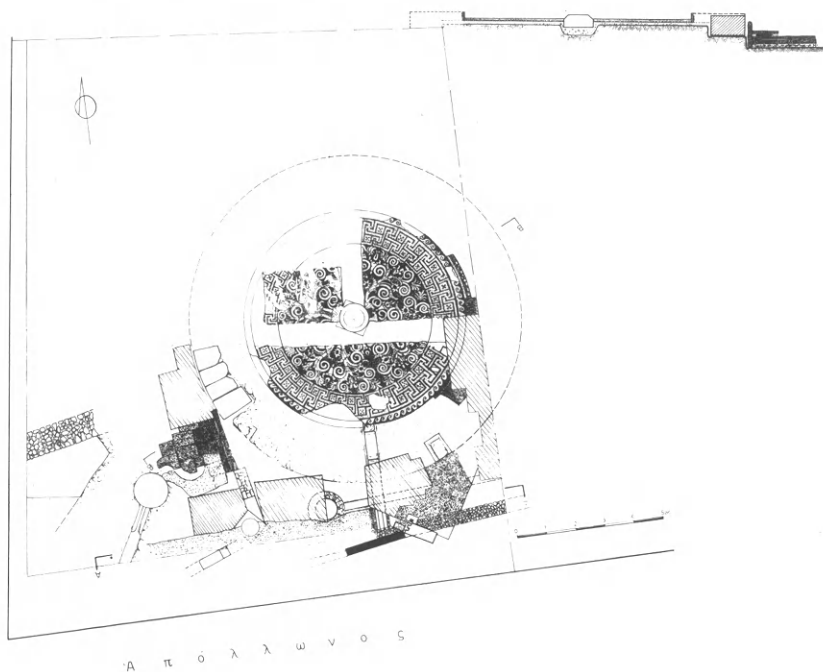
Εἰκ. 59. Μάλλινη κουβέρτα ἀπὸ τὸν ἔκτο τάφο τῶν «Ἑπτὰ ἀδελφῶν», μέ «ἐρυθρόμορφες» παραστάσεις: ζῶνες κοσμημάτων καὶ μυθολογικῶν σκηνῶν. 4ος αἰ. π.Χ. Ἀγ. Πετρούπολη, Ἑρμιτάζ.

Εικ. 60. Λεπτομέρεια της εικ. 59.

ἀλλὰ καὶ σὲ τάφο ἐνὸς Ἀθηναίου πολίτη βρέθηκε ἓνα λινὸ ὕφασμα μὲ ἀσημένιο κέντημα (λέοντες σὲ ρομβοειδῇ πεδία), ἓνα πολὺ καλὸ ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα ⁶⁵. Ἑλληνικὰ ὑφάσματα τῶν ἰδίων ἢ λίγο ὑστερότερων χρόνων ἀπὸ τάφους στὴ νότια Ρωσία δείχνουν κοσμήματα καὶ μυθολογικὲς σκηνὲς σὲ πολυχρωμία ἢ «ἐρυθρόμορφο» χρωματισμό (εἰκ. 59-60) ⁶⁶.

Εικ. 61. Ἀθήνα, ὁδὸς Βουλῆς καὶ Ἀπόλλωνος, Βαλανεῖο. Μέσα 4ου αἰ.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες. Ἄν καὶ τὰ ἀγγεῖα βέβαια δὲν ἔχουν χαρὰ κτήρη εἰκονογράφησης καὶ δὲν μποροῦν παρὰ πολὺ περιορισμένα νὰ μᾶς δώσουν κάποια ἰδέα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐνὸς σπιτιοῦ, ἀποτελοῦν ὥστόσο ἀκριβῶς ὡς αὐτόνομη ζωγραφικὴ, μία σύγχρονη πηγὴ καί, ἂν δὲν ξεχνᾶμε τὴν ἰδιοτυπία τους, ἓνα παραστατικὸ βοήθημα πολὺτιμο. Δύο ἀττικές ἀγγειογραφίες: ἓνας ἀνακεκλιμένος νέος (Ἄδωνις;) περιτριγυρι-

Εἰκ. 62. Τὸ μωσαϊκὸ τῆς εἰκ. 61.

σμένος ἀπὸ γυναικεῖες μορφές (εἰκ. 57) ⁶⁷ καὶ ὁ Διόνυσος σὲ συμπόσιο μαζὶ μὲ ἓνα νεαρὸ σύντροφο, τὸν Ἥφαιστο (εἰκ. 58) ⁶⁸. δύο σάτυροι εἶναι οἱ μουσικοὶ στὸ γλέντι τῶν θεῶν. Καὶ στὶς δύο παραστάσεις εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἢ λαμπρότητα στὰ ἐνδύματα, στὰ καλύμματα τῶν κλινῶν καὶ στὰ μαξιλάρια. Ἀντίθετα λιτότητα χαρακτηρίζει τὴ σκηνὴ θεϊκοῦ συμποσίου σὲ μία ἀττική κύλικα ποὺ εἶναι κάπου μία γενιὰ παλαιότερη ⁶⁹.

Ἡ τάση τῶν Ἀθηναίων γιὰ πολυτελῆ ἐνδύματα στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα διαφαίνεται καὶ στὶς γραπτὲς πηγές: στὴ σάτιρα τοῦ Ἀριστοφάνη, στὶς κατακρίσεις τοῦ Σωκράτη καὶ ἄλλων φιλοσόφων, καθὼς καὶ στὶς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ἀλκιβιάδη, ποὺ εἶναι πρόσωπο-κλειδί γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία αὐτῶν τῶν χρόνων ⁷⁰.

Ἕνα ἄλλο σύμπτωμα *τροφῆς* στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα: Δημόσια λουτρά (*βαλανεῖα*) πολλαπλασιάζονται στὶς πόλεις καὶ ὁ Ἀριστοφάνης δὲν παραλείπει νὰ τὰ κοροϊδέψει, ἐπειδὴ αὐτά, ἀντίθετα μὲ τὰ λουτρά γιὰ τοὺς ἀθλητές, π.χ. στὴν Ὀλυμπία, ἦταν τόπος καθημερινῆς συνάντησης τῆς ἀθηναϊκῆς *jeunesse dorée*: ὁ κωμικὸς ποιητὴς συμβουλεύει (*Νεφέλες* 1053 κέ. 991) : «ἀποφεύγετε τὰ ζεστὰ λουτρά, τὰ τελείως βλαβερὰ, ποὺ κάνουν τοὺς ἄντρες κοκοβιούς!».

Ἕνας κυκλικὸς χῶρος, ποὺ βρέθηκε στὴν ὁδὸ Βουλῆς καὶ Ἀπόλλωνος στὴν Ἀθήνα, μοιάζει νὰ ἀνήκει σὲ πολυτελὲς *βαλανεῖον* (*εἰκ.* 61 - 62) ⁷¹. τὸ πολὺ καλῆς ποιότητος πολύχρωμο μωσαϊκὸ ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὸ κτίριο στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα. Στὰ βαλανεῖα τοῦ 5ου αἰώνα ὑπάρχουν λιτὰ μωσαϊκὰ δάπεδα χωρὶς καμία διακόσμηση, ἀλλὰ στὸν 4ο αἰώνα ἐμφανίζονται βαλανεῖα ποὺ συναγωνίζονται τὰ σπίτια μὲ περιστύλιο, τουλάχιστον στὰ δάπεδα· δὲν ξέρουμε τίποτε ἄλλο γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ τους διακόσμηση. Σὲ τέτοια ἐξευγενισμένα *βαλανεῖα* θὰ ἀναφέρεται ὁ κωμικὸς ποιητὴς Φερεκράτης, στὸν πρώιμο 4ο αἰώνα, ὅταν μιλά γιὰ τοὺς «νεαροὺς ποὺ πρῶι πρῶι κάνουν ἓνα ζεστὸ μπάνιο καὶ εἶναι μεθυσμένοι πρὶν ἀκόμα γεμίσει κόσμος ἢ ἀγορά» (2,29).

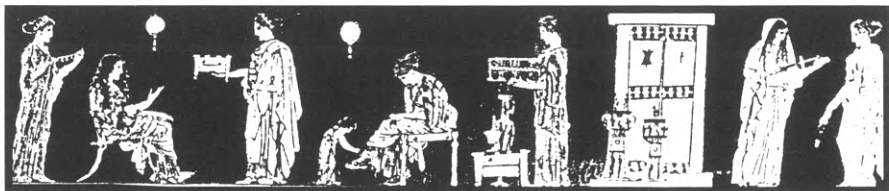
Ἀκόμη καὶ γιὰ ἀρώματα καὶ ψιμύθια ἐνδιαφέρονταν τώρα πολὺ μερικοὶ Ἀθηναῖοι, ἔτσι ὥστε οἱ κωμικοὶ ποιητὲς νὰ

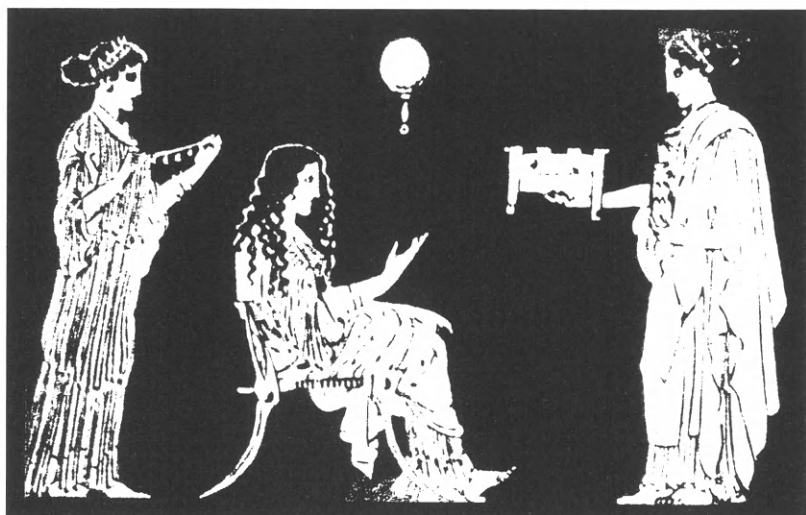
ἔχουν καὶ αὐτὴ τὴ μόδα νὰ σατιρίσουν. Ὁ Καλλίας θὰ προσέ-
φερε μύρα στοὺς καλεσμένους του γιὰ νὰ ἀπολαύσουν τὸ
ἄρωμά τους, ἂν ὁ Σωκράτης δὲν ἀρνιόταν (Ξενοφ. *Συμπ.* III,
2)· σὲ μερικὰ πλούσια σπίτια ὑπῆρχαν μάλιστα ἀγγεῖα γεμά-
τα μύρα (Ἀριστοφ., *Πλοῦτος*, 810 κέ.), ἐνῶ στὰ συμπόσια τοῦ
Δημητρίου Φαληρέως ἔπεφταν καταρράκτες μύρων στὸ δά-
πεδο, ὅπως καταγγέλλει ὁ Δοῦρις ὁ Σάμιος (βλ. σ.61 σημ. 50).

Ἑπιπλά

Μέσα στὸ πλῆθος τῶν γραπτῶν μαρτυριῶν γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία αὐτῶν τῶν χρόνων —νουθεσίες καὶ κατηγορίες, παρωδία καὶ καρικατούρα— ὑπάρχουν πολλὰ ποὺ δὲν πρέπει νὰ τὰ πάρουμε κατὰ γράμμα. Ἔτσι ἡ ἔντονη διένεξη γύρω ἀπὸ τὴν *τρυφή* (στὴν ὁποία ἀπέδιδαν καὶ πολιτικὴ διάσταση, δηλαδὴ κίνδυνο ἀνατροπῆς τῆς δημοκρατίας), δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάνει νὰ παραβλέψουμε τὸ γεγονός ὅτι τὰ σπιτία τῶν πλούσιων Ἀθηναίων, ποὺ ἦταν ὁ στόχος τῆς κριτικῆς, εἶχαν μὲ τὰ δικά μας κριτήρια ἀπλούστατη ἐπίπλωση. Στούς *ἀνδρῶνες* ὑπῆρχαν κλίνες καὶ χαμηλὰ τραπέζια, σὲ ἄλλα δωμάτια κρεβάτια, σεντούκια, θρόνοι, καρέκλες καὶ σκαμνιά... ἀλλὰ τίποτε καθαρὰ διακο-

Εἰκ. 63α. Ἀττικὴ πυξίδα. Προετοιμασία γάμου (Νηρηίδες). Γύρω στὰ 430 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο.

Εἰκ. 63β-γ. Λεπτομέρειες τῆς εἰκ. 63α.

σημτικό· χαρακτηριστικό είναι π.χ. ότι δὲν ὑπῆρχαν βάζα μὲ λουλούδια. Τὰ κλαδιά, τὰ στεφάνια καὶ οἱ γιρλάντες χρησίμευαν στὶς τελετουργίες τῆς οἰκιακῆς λατρείας, τοῦ γάμου (*εἰκ.* 63) ⁷² κ.ἄ. Στὸν ἄνθινο διάκοσμο τοῦ συμποσίου τὸ θρησκευτικὸ νόημα συνδυαζόταν μὲ τὸ ἐορταστικὸ στόλισμα καὶ ἔτσι εἶναι φυσικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ συνδαιτημόνες φεύγοντας ἀφίερωναν τὸ στεφάνι τους στὴν ἐρμαϊκὴ στήλη (βλ. σ. 69).

Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ ἔπιπλα καὶ γενικὰ τὴν οἰκοσκευὴ στα τέλη τοῦ 5ου αἰώνα μᾶς δίνουν οἱ ἀττικὲς στῆλες ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀγορά ⁷³. Σὲ αὐτὲς ἀναγράφεται ἡ περιουσία τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ τῶν φίλων του, ἡ ὁποία κατασχέθηκε μετὰ τὴ δίκη τῶν *ἐρμολοκοπιδῶν* καὶ βγῆκε σὲ πλειστηριασμό. Οἱ κατάλογοι καὶ οἱ τιμὲς ἐκτιμήσεως τῶν ἐπιπλῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων δείχνουν πόσο λίγη αἴσθηση πολυτέλειας (ὄχι μόνο μὲ σύγχρονα κριτήρια ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ κριτήρια, ἃς ποῦμε, τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ.) εἶχαν οἱ πλούσιοι Ἀθηναῖοι τοῦ ὕστερου 5ου αἰώνα, καὶ ἃς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἀλκιβιάδου καὶ τοὺς φίλους του, ποὺ ἦταν διαβόητοι ἀκριβῶς γιὰ τὴν *τροφήν* στὴν ἰδιωτικὴ τους ζωὴ. Ἀκόμα καὶ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι μερικὰ πολύτιμα ἀντικείμενα εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἢ κλαπεῖ πρὶν γίνεῖ ὁ κατάλογος ⁷⁴, κάτι τέτοιο δὲν θὰ συνέβη βέβαια μὲ τὰ ἔπιπλα· ὅπωςδὴποτε σὲ αὐτὰ τὰ χρόνια, «there was little sense of personal luxury in Athens» ⁷⁵.

Ὑπῆρχαν βέβαια πολύτιμα ἔπιπλα, αὐτὰ ὅμως προορίζονταν γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ ἀναφέρονται ὡς ἀφιερῶματα στοὺς καταλόγους θησαυρῶν τῶν ἱερῶν. Ὅ,τι συνέβαινε στὸν 1ο

αἰώνα π.Χ., ὁπότε ὁ Κικέρων πλήρωνε ἓνα μυθῶδες ποσὸ γιὰ ἓνα τραπέζι ἀπὸ σπάνιο ξύλο, θὰ ἦταν στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὸν 4ο αἰώνα στὴν Ἀθήνα ἀδιανόητο. Τὰ πρῶιμα σπίτια μὲ περιστύλιο ἦταν λιτὰ ἐπιπλωμένα. Στούς χώρους τοῦ σπιτιοῦ καὶ στὴ διαμόρφωσή του ἐξάλλου ἀποκλειόταν, ἢ μάλλον δὲν ὑπῆρχε καθόλου, ὁ ὑποκειμενικὸς χαρακτήρας. Ἡ ἰδιοτυπία αὐτῇ, ποὺ εἶναι σαφῆς στὰ πορτρέτα αὐτῶν τῶν χρόνων, καθορίζει καὶ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἰδιωτικῆς κατοικίας.

Γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε πῶς δημιουργήθηκε ὁ νέος τύπος σπιτιοῦ μὲ περιστύλιο καὶ τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὸν νέο τρόπο ζωῆς μὲ τὸν ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ συνδέεται ὁ τύπος αὐτός. "Οτι μία «ἀνάγκη πολυτέλειας» ὁδήγησε στὸ σπίτι μὲ περιστύλιο δὲν ἱκανοποιεῖ ὡς ἐρμηνεία, ἀφοῦ ἀμέσως γεννιέται τὸ ἐρώτημα, γιατί νὰ ὑπῆρξε ἀνάγκη πολυτέλειας σὲ αὐτὰ καὶ ὄχι σὲ ἄλλα χρόνια. Ἡ πολυτέλεια δὲν εἶναι ἡ αἰτία ἀλλὰ μάλλον ἓνα (δευτερεῦον) χαρακτηριστικὸ τοῦ νέου τρόπου ζωῆς. Ἐπίσης, ἐπειδὴ τὸ ἐξευγενισμένο σπίτι, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, δημιουργήθηκε ὡς ἰδιαίτερος τύπος τῆς ἰδιωτικῆς κατοικίας, πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε ποῖος ζοῦσε ἔτσι ὥστε νὰ χρειάζεται τέτοιο σπίτι καὶ τὶ χαρακτήριζε αὐτὸν τὸν τρόπο ζωῆς. Καὶ αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἀλλαγὴ τῆς νοοτροπίας στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα, ἢ ὁποία συντελέσθηκε κυρίως στὴν Ἀθήνα. Ἄν καὶ δὲν μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἀποδείξουμε ἀνασκαφικὰ ὅτι στὴν Ἀθήνα κτίστηκαν τὰ πρῶτα σπίτια μὲ περιστύλιο — καὶ ὄχι π.χ. στὴν Κόρινθο, Σικυῶνα ἢ Ἐρέτρια — πάντως μόνον ἐδῶ εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάβουμε τὶ ὁδήγησε στὸν ἐξευγενισμό τοῦ σπιτιοῦ στὰ ὑστεροκλασικὰ χρόνια.

Ἀπραγμοσύνη καὶ σχολή

Η ἀλλαγὴ τῆς νοοτροπίας στὰ χρόνια τῆς δημιουργίας τοῦ σπιτιοῦ μὲ περιστύλιο, ἐνῶ συνδέεται στενὰ μὲ τὰ πολιτικά γεγονότα, ὅμως ἀποτελεῖ μία ἰδιαίτερη διάσταση στὴν ἱστορία αὐτῶν τῶν χρόνων καὶ εἶναι νομίζω ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ καθολικοῦ φαινομένου ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς «κρίση τῆς πόλεως» (Poliskrise). Ἡ σύγχυση ποὺ ἔφερε ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος καὶ ἡ προσπάθεια νὰ γίνεῖ ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ριζικὴ ἀπειλήσαν τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τοῦ πολιτεύματος. Ἀκόμα καὶ ἡ παλαιὰ ἐλληνικὴ ἔννοια πόλις ἔπαψε νὰ εἶναι αὐτονόγη, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ κάποιες ἀξίες ποὺ γιὰ αἰῶνες εἶχαν παίξει καθοριστικὸ ρόλο στὴν κοινωνία. Μαρτυρίες αὐτῶν τῶν χρόνων δείχνουν διαφορετικές, ἀκόμα καὶ διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀπόψεις· μέσα στὴν ἔντονη ἰδεολογικὴ διαμάχη δὲν ὑφίσταντο πιά ἀρχές ποὺ νὰ εἶναι ἀποδεκτὲς ἀπὸ ὅλους.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὀρισμένα ἄτομα ἄρχισαν νὰ ἀμφισβητοῦν μία βασικὴ πρώιμη ἐλληνικὴ ἀξία, τὸ κλέος. Ὡς τότε κανεὶς δὲν ἀμφισβητοῦσε ὅτι ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα πρέπει νὰ εἶναι τὸ κίνητρο κάθε πράξης ἐνὸς ἀτόμου ἢ καὶ ὁλό-

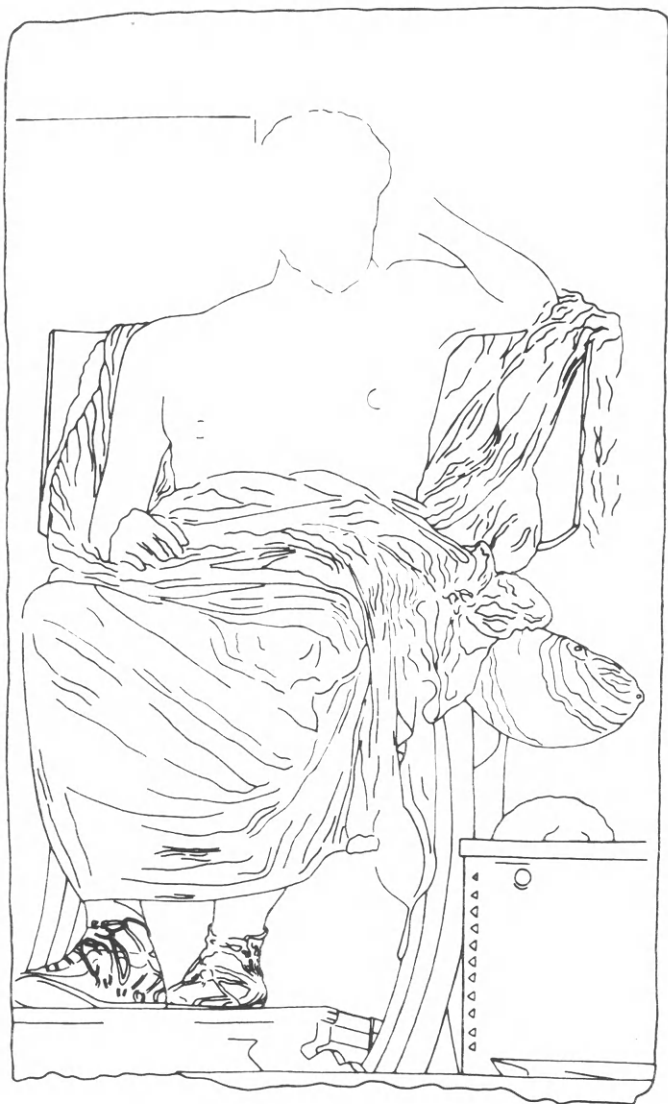
κληρης τῆς πόλης· τώρα ὑπῆρχαν ἄνθρωποι ποὺ ἀμφέβαλλαν. Αὐτοὶ ἀναζητοῦσαν μία ἡρεμὴ ζωὴ, μακριὰ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὰ δικαστήρια, καὶ ἐκδήλωναν ἀνοικτὰ τὴν ἀποστροφή τους γιὰ τὸν θόρυβο τῆς Ἀγορᾶς.

Αὐτὴ ἡ μεταβολὴ νοοτροπίας διαφαίνεται στὸ ὅτι λέξεις ὅπως *πολυπραγμοσύνη* καὶ τὰ ἀντίθετά της *ἀπραγμοσύνη* καὶ *ἡσυχία* ἀλλάζουν νόημα σὲ αὐτὰ τὰ χρόνια ⁷⁶. Ὁ Θουκυδίδης ἐπαινοῦσε τὴν *πολυπραγμοσύνη* ὡς τὴν ιδιότητα ποὺ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὸ μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας στὸν 5ο αἰῶνα· οἱ Ἀθηναῖοι μὴν ἀφήνοντας οὔτε τὸν ἑαυτό τους οὔτε τοὺς ἄλλους σὲ ἡσυχία (*πολυπραγμονοῦντες*) ἐπέλεγαν τὴν ἐπίπονη δραστηριότητα (*ἀσχολία ἐπίπονος*) ἀντὶ τῆς ἀδράνειας (*ἡσυχία ἀπράγμων*) γιὰ νὰ κάνουν τὸ σωστό (1,70). Ὁ Περικλῆς, στὸν περίφημο ἐπιτάφιο λόγο, χαρακτηρίζει ὅποιον δὲν παίρνει μέρος στὴν πολιτικὴ ζωὴ «ὄχι ἀπλῶς μὴ δραστήριον ἀλλὰ ἄχρηστο» (Θουκυδ. 2, 40, 2). Ὁ Θουκυδίδης ἐτόνιζε, ὅτι μὲ ἡγέτη τὸν Περικλῆ ἡ *πολυπραγμοσύνη* τῶν Ἀθηναίων ἦταν συνδυασμένη μὲ *σωφροσύνη* καὶ ἔτσι πέτυχε μεγάλους στόχους, ἐνῶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Περικλῆ τῇ *σωφροσύνῃ* ἀντικατέστησε ἡ *πλεονεξία*, καὶ αὐτὴ κατέστρεψε τοὺς Ἀθηναίους. Ὁ ἱστορικὸς λοιπὸν ἐκτιμοῦσε τὴ σῶφρονα *πολυπραγμοσύνη* ὡς ἓνα θαυμάσιο, δημιουργικὸ δυναμισμό καὶ κατεδίκαζε μόνο τὶς ὑπερβολές.

Ὡστόσο ὑπῆρχαν στὰ ἴδια χρόνια τελείως διαφορετικὲς ἀπόψεις. Μία τέτοια διατυπώνει ὁ Ἴων στὸν *Ἴωνα* τοῦ Εὐριπίδη (πρωτοπαίχθηκε τὸ 413 π.Χ.) ἐπαινώντας τὴν ἡρεμία χωρὶς δόξα (598 κέ.): «αὐτοὶ ποὺ εἶναι ἔντιμοι καὶ ἱκανοὶ σωμαί-

νουν καὶ δὲν ἀνακατεύονται στὰ πράγματα καὶ θὰ περιγελάσουν τὴν ἀνοησία μου ἂν ὄντας σὲ μιὰ πόλη γεμάτη βοή δὲν προτιμῶ τὴν ἡρεμία». Ὅσοι λοιπὸν δὲν θέλουν νὰ συμμετέχουν στὴν καθημερινὴ πολιτικὴ δὲν εἶναι γιὰ τὸν Ἰῶνα «ἄχρηστοι», εἶναι ἀντίθετα οἱ ἔντιμοι καὶ οἱ ἱκανοί. Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀπραγμοσύνη εἶναι στάση ποὺ ἀξίζει νὰ θέτει κανεὶς ὡς στόχο στὴ ζωὴ του. Ὁ Ἰῶν ἀπορρίπτει τὴν πατρικὴ πρόταση, ποὺ θὰ τοῦ ἔφερνε δόξα, δύναμη καὶ πλοῦτο, καὶ προτιμᾷ νὰ παραμείνει στοὺς Δελφοὺς (632 κέ.): «ἄς ἀρκοῦμαι στὰ μέτρια· καὶ τί ἀγαθὰ μοῦ πρόσφεραν οἱ Δελφοί; ἄκουσέ με πατέρα. Πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ καλύτερο γιὰ τὸν ἄνθρωπο: σχολή· καὶ λίγες ἐνοχλήσεις· κανεὶς παρακατιανὸς δὲν μ' ἔσπρωχνε στὸ δρόμο· γιατί εἶναι ἀφόρητο μὲ τέτοιους νὰ συμφύρεσαι». Ἡ σχολὴ εἶναι γιὰ τὸν Ἰῶνα ἡ μεγαλύτερη εὐτυχία. Διαπιστώνουμε ἔτσι τὴ γένεση μιᾶς νέας ἀξίας, ποὺ στὸ ἐξῆς θὰ εἶναι βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς πολιτισμικῆς ζωῆς. Ἡ τομὴ εἶναι βαθιά, μὲ σημαντικὲς ἀπώτερες συνέπειες.

Ἡ λέξη *σχολή* ἐσήμαινε ἀρχικά «ἐλεύθερος χρόνος»· τὸ ἀντίθετο εἶναι ἡ *ἀσχολία* (μὲ α στερητικό· αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ κἀνοντάς το κανεὶς δὲν ἔχει ἐλεύθερο χρόνο). Στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα ὅμως ὁ ὅρος *σχολή* ἀποκτᾷ μιὰ διάσταση πνευματικῆ. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐπιδιώκουν τὴ σχολή ὡς τρόπο ζωῆς δὲν θέλουν, ὅπως λέγει ὁ Ἰῶν, νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὸν ὄχλο (δηλαδὴ τοὺς δημαγωγοὺς καὶ τὸν λαὸ τῆς Ἀθήνας ποὺ αὐτοὶ πλανεύουν) καὶ ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς «παρακατιανοὺς» ὅχι μὲ τὴν ἀριστοκρατικὴ τους καταγωγὴ ἢ ὅχι μόνο μὲ αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἰδιαίτερο τρόπο ζωῆς ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ *σχολή* καὶ ἀπὸ μόρφωση.

Εικ. 64. Γραπτή παράσταση στον επιτύμβιο ναῖσκο τοῦ Ἑρμῶνος. Πλάι στον ἔνθρονο Ἑρμῶνα ἓνα σεντούκι βιβλίων καὶ πάνω σ' αὐτὸ ἓνα βιβλίο. Γύρω σιὰ 340 π.Χ. Ἀθήνα, Μουσεῖο Κεραμικοῦ.

Ἡ μόρφωση εἶναι ἐπίσης μία νέα ἀξία αὐτῶν τῶν χρόνων. Γιὰ πρώτη φορά, προφανῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν σοφιστῶν, πολλοὶ ἀγοράζουν βιβλία· δημιουργοῦνται ἰδιωτικὲς βιβλιοθηκὲς ἔτσι ὥστε, ὅταν ὁ Ἀριστοφάνης κοροϊδεύει τὸν Εὐριπίδη γιὰ τὴ βιβλιογνωσία του (*Βάτραχοι* 943.1409) ἢ κάνει ἀστεῖα γιὰ τὴ θεομηνία τῶν βιβλίων (*Ὀρνίθες* 974 κέ. 1024 κέ. 1288), τὸ ἀκροατήριό νὰ καταλαβαίνει καὶ νὰ γελάει. Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς νέας τάσης εἶναι ὅτι ἀπὸ αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ μετὰ ὁ νεκρὸς παριστάνεται ὄχι μόνον στοὺς καθιερωμένους τύπους τοῦ ἀθλητῆ, πολεμιστῆ κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ στὸν νέο τύπο τοῦ ἀνδρα μὲ βιβλίον (*εἰκ.* 64)⁷⁷. Καὶ μάλιστα δὲν ἔλειψε καὶ ἡ ἀντίδραση πρὸς αὐτὸ τὸ νέο ἐνδιαφέρον: ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων μάχονταν τὴ διάδοση τῶν βιβλίων γιὰ νὰ σώσουν τὴν προσωπικὴ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων, τὸν διάλογο, τὸν ζωντανὸ λόγο. Σήμερα μπορεῖ νὰ δυσκολευόμαστε νὰ καταλάβουμε τὴ στάση τους, καθὼς ἐμεῖς προωθοῦμε τὴ διάδοση τοῦ βιβλίου, τοῦ γραπτοῦ λόγου, γιὰ νὰ ἀποτρέψουμε τὸν χεῖμαρρο τῶν (κινητῶν) εἰκόνων. Ὅμως ἡ κατάσταση τότε ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὴ. Στὴν πρώιμη ἑλληνικὴ κοινωνία κυριαρχοῦσε ὁ προφορικὸς λόγος· ὅπως τονίζει ὁ R. Pfeiffer μόνον στὸν τρίτο αἰῶνα π.Χ., καὶ πάλι ὄχι χωρὶς ἐπιφυλάξεις, μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μία «κοινωνία ἀναγνωστῶν»⁷⁸.

Πέρα ἀπὸ αὐτὸ πάντως ἡ *ἀπραγμοσύνη*, ὡς ἀποφυγὴ τῆς ἀνάμιξης στὴν ἐπικαιρότητα τῆς πολιτικῆς, εὐνοεῖ τὴ *σχολή* ὡς τρόπο ζωῆς· *ἀπραγμοσύνη* καὶ *σχολή* δημιουργοῦν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὸν *βίον θεωρητικόν*, ποῦ εἶναι ὁ στόχος τοῦ Πλάτωνος⁷⁹. Ἡ ἀντίθεση διατυπώνεται σαφῶς στὴ διένε-

ξη τῶν ἀδελφῶν Ἀμφίωνος καὶ Ζήθου στὴν Ἀντιόπη τοῦ Εὐριπίδη (πρωτοπαίχθηκε τὸ 409 π.Χ.). Ὁ Ζῆθος ἐπαινεῖ τὴ δραστήρια ζωὴ καὶ συμβουλεύει τὸν ἀδελφό του: «ἄκουσέ με ὅμως· σταμάτα τὸ τραγούδι καὶ ἀσχολήσου μὲ τὴ μούσα τοῦ Πολέμου· τέτοια νὰ εἶναι τὰ τραγούδια σου καὶ θὰ ἔχεις ὄνομα σώφρονος ἀνθρώπου σκάβοντας κι ὀργώνοντας τὴ γῆ καὶ φροντίζοντας τὰ κοπάδια ἀφήνοντας σὲ ἄλλους τὶς σοφιστεῖες (*κομπὰ σοφίσματα*) γιατί αὐτὲς θὰ σὲ κάνουν νὰ κατοικήσεις σ' ἄδειο σπίτι» (fr. 188).

Ὁ Ἀμφίων ὅμως εἶναι ἀποφασισμένος νὰ τηρήσει *ἀπράγμονα* στάση, καταδικάζοντας τὴν *πολυπραγμοσύνη*: «ὅποιος ἀνακατεύεται μὲ πολλά, μὴ ὄντας ὑποχρεωμένος νὰ τὸ κάνει, εἶναι ἀνόητος· ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ ζεῖ εὐχάριστα μένοντας ἥσυχος (*παρὸν ζῆν ἡδέως ἀπράγμονα*)» (fr. 193). Καὶ τονίζει: «Ὅταν κανεὶς ἔχει τύχη καὶ περιουσία κι ὅμως δὲν καλλιεργεῖ στὸ σπίτι του τίποτε ὠραῖο (*μηδὲν δόμοισι τῶν καλῶν πειράσεται*) αὐτὸν ἐγὼ δὲν τὸν θεωρῶ καθόλου εὐτυχή, ἀλλὰ μόνον εὐνοημένο ἀπὸ τὴ μοῖρα φύλακα χρημάτων» (fr. 198).

Τὰ *καλὰ* εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς λέξεις ποὺ τὸ καθολικὸ τους νόημα δὲν ἀποδίδεται σὲ σύγχρονες γλῶσσες παρὰ μὲ περισσότερες τῆς μιᾶς λέξεις: «*μηδὲν τῶν καλῶν πειράσεται*» σημαίνει «δὲν καλλιεργεῖ ὠραῖα καὶ καλὰ πράγματα»: σὲ αὐτὰ ἀνήκουν βέβαια τὸ γλέντι καὶ τὸ ποτὸ ἀλλὰ καὶ συζητήσεις γιὰ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ θέματα καθὼς καὶ θέματα πολιτικῆς θεωρίας.

Ἡ *σχολή* ποὺ ἐπιδιώκουν πρὶν ἀπὸ ὅλα ὁ Ἴων καὶ ὁ Ἀμφίων ὁδηγεῖ στὴ σχολή στὴν ὁποία διεξάγονται οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι: «Υπάρχει μία διαφορὰ ὅπως αὐτὴ ἀνάμεσα στοὺς σκλάβους καὶ τοὺς ἐλεύθερους... Οἱ ἐλεύθεροι ἔχουν στὴ διάθεσή τους σχολή καὶ διαλέγονται εἰρηνικά (*τοὺς λόγους ἐν εἰρήνῃ ἐπι*

συχολῆς ποιοῦνται)... οἱ ἄλλοι εἶναι σκλάβοι» (Πλάτ. *Θεαίτητος*, 172d).

Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἐπικαίρη πολιτικὴ δὲν ἦταν φυγὴ στὴ φύση ἢ σὲ μία ἐρμητικὴ, ἰδιωτικὴ ζωή. Οἱ ἀπράγμονες ζοῦσαν μέσα στὴν πόλη καὶ οἱ σκέψεις καὶ συζητήσεις τους εἶχαν θέμα καὶ τὴν πολιτικὴ, τὰ σπίτια μὲ περιστύλιο βρίσκονται ἄλλωστε μέσα στὶς πόλεις, δὲν εἶναι ἐξοχικὰ καταφύγια. Ὁ Σωκράτης δὲν μιλοῦσε μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του δηλώνοντας χωρὶς δισταγμὸ ὅτι δὲν τὸν ἐνδιέφερε ἡ φύση: «θέλω βλέπεις ὅλο καὶ κάτι νὰ μαθαίνω· καὶ νὰ σοῦ εἰπῶ, τὰ χωράφια καὶ τὰ δένδρα δὲν μὲ διδάσκουν τίποτε, μὰ οἱ ἄνθρωποι ποὺ εἶναι μέσα στὴν πόλη»⁸⁰.

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἀλλαγὴ νοοτροπίας στὸν ὕστερο 5ο αἰῶνα εἶναι ἡ μεταστροφὴ τοῦ Ἀριστοφάνη στὴ στάση του πρὸς τὴν Ἀθήνα⁸¹. Στὶς πρώιμες κωμωδίες ὁ ποιητὴς καταπιανόταν μὲ τὴν πολιτικὴ ἐπικαιρότητα: σατίριζε τὰ ἀθηναϊκὰ κακῶς ἔχοντα, στηλίτευε τὸν δημαγωγὸ Κλέωνα ἢ ὀρισμένους πολίτες, ἢ πλεονεξία τῶν ὁποίων ὀδηγοῦσε τὴν πόλη σὲ καταστροφὴ, παρωδοῦσε τὸ πάθος τῶν Ἀθηναίων γιὰ δίκες καὶ δικαστήρια καὶ τόνιζε ὅτι μοντερνισμοὶ ὅπως οἱ συζητήσεις ὡς αὐτοσκοπός (*σοφιστεῖες*) ἐκθέτουν σὲ κίνδυνο τὴ νεολαία· ἐξέφραζε τὴν ἐπιθυμία τῶν Ἀθηναίων νὰ γίνει ἐπιτέλους εἰρήνη καὶ προσπαθοῦσε γενικὰ νὰ παραμερίσει συγκεκριμένα κακὰ γιὰ νὰ ξαναβρεῖ ἡ πόλη τὴν παλαιὰ δόξα.

Στὴ σύγχυση τῶν χρόνων ποὺ ἀκολούθησαν τὴν εἰρήνην τοῦ Νικία (421 π.Χ.) ἄλλαξαν τὰ θέματα καὶ οἱ στόχοι τοῦ ποιητῆ. Ὁ Ἀριστοφάνης ἐξακολούθησε βέβαια νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπικαιρότητα· καταφέρθηκε κατὰ τοῦ Ἀλκιβιάδη σατιρίζοντας τὴ ματαιοδοξία του καὶ τὴ χλιδὴ τῆς ζωῆς του. Ὅμως

στούς *Ὅρνιθες* (414 π.Χ.) φαίνεται καθαρά ὅτι ὁ ποιητὴς ἔχει ἀποκάμει: δὲν κακίζει πιά μεμονωμένα πρόσωπα ἢ γεγονότα, ἢ κακοδαιμονία εἶναι ὀλικὴ καὶ τίποτε δὲν μπορεῖ πιά νὰ τὴν ἀλλάξει. Ἐμφανίζονται δύο Ἀθηναῖοι πολίτες ποὺ ἔχουν ἀπαυδῆσει ἀπὸ τὴ μανία γιὰ δίκες στὴν πόλη καὶ τὴν ἐγκαταλείπουν, ἀναζητώντας ἓνα εἰρηνικὸ τόπο (χαρακτηριστικά: *τόπον ἀπράγμονα*, *Ὅρνιθες* 4), ποὺ βρίσκουν στὰ σύννεφα: ἰδρύουν ἐδῶ ἓνα κράτος τῶν πουλιῶν· ἔτσι προβάλλεται ὡς ἀντίθετη εἰκόνα στὴν ἀθηναϊκὴ *πολυπραγμοσύνη* ἓνας παραμυθένιος κόσμος. Ὁ κορεσμὸς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πολιτικὴ συνδυάζεται ἐδῶ μὲ τὴν τάση τοῦ ποιητῆ νὰ ἐπινοήσῃ πολιτικὲς θεωρίες, ἔστω καὶ ἂν αὐτὲς παρουσιάζονται ὡς θαυμάσια καρικατούρα.

Καὶ στούς *Βατράχους* (405 π.Χ.) δὲν διαδραματίζεται πιά ἡ ὑπόθεση στὴν Ἀθήνα. Ὁ Ἀριστοφάνης τοποθετεῖ τὴν κριτικὴ του τῆς τραγωδίας στὸν Κάτω Κόσμο καὶ τὸ θέμα ἔχει χαρακτῆρα θεωρητικὸ· μπορεῖ βέβαια νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς πολιτικὸ σὲ εὐρύτερη ἔννοια ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐπικαιρότητα. Στὰ ὕστερα ἔργα του (*Ἐκκλησιάζουσαι*, 392 π.Χ. *Πλοῦτος*, 388 π.Χ.) ὁ Ἀριστοφάνης ἐπινοεῖ πιά μόνο κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς θεωρίες, ὅπως τὴν κοινοκτημοσύνη τῶν γυναικῶν καὶ τῆς περιουσίας...

Μία τέτοια ἐξέλιξη δὲν χαρακτηρίζει μόνο τὸν Ἀριστοφάνη. Στὴν Ἀθήνα εὐρύτεροι κύκλοι ἀρχίζουν σὲ αὐτὰ τὰ χρόνια νὰ συζητοῦν πάνω στὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς· πολλὰ παρουσιάζονται καὶ γραπτῶς, καὶ ὁ 4ος αἰώνας γίνεται ὁ χρυσοῦς αἰὼν τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας. Τὸν συνδυασμὸ τοῦ *βίου θεωρητικοῦ* μὲ τὴ συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴν πραγμάτωσε ἴσως κατ' ἐξοχὴν ὁ Πλάτων ⁸². Δύο φορές (366-

365 π.Χ., 361-360 π.Χ.) δοκίμασε να διαπαιδαγωγήσει ένα αρχηγό κράτους! Ἀπέτυχε βέβαια, ἀλλὰ σημαντικό εἶναι ὅχι μόνο τὸ ὅτι ἔκανε τὴν προσπάθεια αὐτὴ ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι ὁ Διονύσιος Β' τῶν Συρακουσῶν εἶχε ἐπιμείνει νὰ ἔχει τὸν Πλάτωνα ὡς σύμβουλο καὶ δάσκαλο. Καὶ λίγο ἀργότερα κατόρθωσε ὁ Φίλιππος Β' τῆς Μακεδονίας νὰ φέρει ἓνα φημισμένο φιλόσοφο τῆς Ἀθήνας γιὰ νὰ ἐκπαιδεύσει τὸν γιό καὶ διάδοχό του, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἔγινε δάσκαλος τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Ἡ ἀναφορὰ σὲ τέτοια γεγονότα δὲν μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ θέμα γιατί ἐξευγενίσθηκε τὸ σπίτι: ὅλα αὐτὰ ἔχουν σχέση μὲ τὸν νέο τρόπο ζωῆς ποὺ ἐπεδίωκε *ἀπραγμοσύνη* καὶ θεωροῦσε ὑψίστη ἀξία τὴ *σχολή*, καὶ μὲ τὸ φαινόμενο ὅτι ἡ *σχολή* τῶν Ἀθηναίων, μὲ τὶς συζητήσεις γιὰ ἐπιστήμη, φιλοσοφία, πολιτικὴ θεωρία ἢ τέχνη, ἀπέκτησε ἓνα δυναμισμό ποὺ ἔκανε τὴν Ἀθήνα στὸν 4ο αἰῶνα κέντρο τῆς Ἑλλάδας, κέντρο ὅχι πολιτικῆς ἐξουσίας ἀλλὰ πολιτισμικῆς ἀκτινοβολίας.

Τὸ κατάλληλο σπίτι γι' αὐτὸν τὸν νέο τρόπο ζωῆς εἶναι βέβαια ὁ τύπος ποὺ γεννιέται αὐτὰ τὰ χρόνια: τὸ σπίτι μὲ περιστύλιο καὶ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διαμόρφωση γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος. Ἐνα τέτοιο σπίτι ταιριάζει ὥστε «*δόμοιοι τὰ καλὰ πειράσασθαι*», ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τρόπος ζωῆς ἀλληλοκαθορίζονται.

Μία (δευτερεύουσα) συνέπεια τοῦ νέου τρόπου ζωῆς εἶναι ὁ δημόσιος χαρακτήρας τοῦ ιδιωτικοῦ σπιτιοῦ: ἕως τὸν ὕστερο 5ο αἰῶνα ἦταν ἔντονη ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν *οἶκο* (σπίτι, οἰκογένεια) καὶ τὴν *πόλιν* (τὸν δημόσιο τομέα ὅπου ἡ δραστηριότητα εἶναι κυρίως ἡ πολιτικὴ, διότι τὰ οἰκονομικὰ ἀνήκουν στὸν τομέα τοῦ *οἴκου* ⁸³). Μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίθεση

συνδέονταν καὶ οἱ διαφορετικοὶ ρόλοι τῶν δύο φύλων: ὁ οἶκος ἦταν κατ' ἐξοχὴν εὐθύνη τῶν γυναικῶν, τὰ δημόσια τὰ καθόριζαν οἱ ἄνδρες. Ἡ συνάντηση τοῦ Ἑκτορος καὶ τῆς Ἀνδρομάχης στὸ Ζ' τῆς *Ἰλιάδας* παρουσιάζει μὲ ἐνάργεια τὴ διαμετρικὴ ἀντίθεση ἄνδρα καὶ γυναίκα: ἡ Ἀνδρομάχη ἀντιπροσωπεύει τὶς ἀξίες τοῦ οἴκου, τὴ φροντίδα γιὰ τὸ σπίτι καὶ τὸ παιδί, χωρὶς βέβαια νὰ ἀμφισβητεῖ τὶς ἀξίες τοῦ ἄνδρα, οἱ ὁποῖες ὁδηγοῦν τὸν Ἑκτορα στὸν πόλεμο καὶ ἴσως καὶ στὸν θάνατο. Στὰ χρόνια τῆς δημιουργίας τοῦ σπιτιοῦ μὲ περιστύλιο εἰσβάλλουν κατὰ κάποιο τρόπο οἱ ἀνδρικές ἀξίες στὸ σπίτι: μὲ τοὺς ἄνδρες ποὺ τώρα ἀμφισβητοῦν αὐτὲς τὶς ἀξίες ἢ τὶς ζηγίζουν, ἐρευνώντας τὶς ἀρχές ποὺ τὶς διέπουν· τὸ ὅτι τέτοιες συζητήσεις γίνονται ὅχι στὴν Ἀγορὰ ἀλλὰ μέσα στὸ σπίτι ἔχει ὡς συνέπεια νὰ δοθεῖ στὸν *ἀνδρῶνα* καὶ τὴν αὐλὴ ἓνας δημόσιος χαρακτήρας: μὲ τὶς κιονοστοιχίες, τὶς διακοσμήσεις τῶν τοίχων κ.ἄ.⁸⁴

Ὁ δημόσιος χαρακτήρας τοῦ ιδιωτικοῦ σπιτιοῦ εἶναι λοιπὸν στοιχεῖο τῆς *σχολῆς*, ἀνήκει στὴν ιδιοτυπία τῆς τοῦ ὕστερου 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα. Ἡ κεντρικὴ ἀξία τοῦ νέου τρόπου ζωῆς στὸ σπίτι μὲ περιστύλιο εἶναι ἡ *σχολή*.

Ὁ Ἡρακλείδης Κριτικός, συγγραφέας - περιηγητῆς τοῦ ὕστερου (;) 3ου αἰῶνα π.Χ. (*Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι πόλεων* I, 1), ἔχοντας ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἀθῆνα σημειώνει: «Ἡ πόλη εἶναι κατάξερη, δὲν εἶναι εὐυδρῆ· ἐπειδὴ ἔχει κτισθεῖ σὲ παλαιὰ ἐποχὴ εἶναι κακὰ ρυμοτομημένη. Τὰ περισσότερα σπίτια εἶναι ταπεινά, λίγα ἐπαρκῆ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς κατοικίας». Βέβαια ἡ Ἀθῆνα, ὄντας παλαιὰ πόλη, δὲν εἶχε ἵπποδάμειο σχέδιο, καὶ ἡ πυκνὴ οἴκησις δυσκόλευε τὸ κτίσιμο λαμπρῶν σπιτιῶν, ὅμως ἡ πα-

ρατήρηση τοῦ Ἡρακλείδη εἶναι καὶ ρητορικὸ σχῆμα γιὰ νὰ ἐξάρει αὐτὰ ποὺ ἀκολουθοῦν. Συνεχίζει λοιπόν: «Ἐάνοι ἐπισκέπτες στὴν ἀρχὴ δὲν θὰμποροῦσαν νὰ πιστέψουν πὼς αὐτὴ εἶναι ἡ πόλη ποὺ ὀνομάζεται Ἀθήνα. Σύντομα ὅμως θὰ τὸ πίστευαν. Ἐδῶ ὑπάρχουν τὰ ὠραιότερα στὸν κόσμος: ἓνα ἀξιόλογο θέατρο, μεγάλο, ἀξιοθαύμαστο· ἓνα λαμπρὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, μακριὰ ἀπὸ τὸν θόρυβο τῆς πόλης, ἀξιοθέατο· πάνω ἀπὸ τὸ θέατρο ὁ λεγόμενος Παρθενὼν κάνει ἐπιβλητικὴ ἐντύπωση στοὺς προσκυνητές· τὸ Ὀλυμπεῖον, ποὺ εἶναι βέβαια ἡμιτελὲς ἀλλὰ ἀφήνει νὰ ἀναγνωρίσεις τὸ σχέδιο· θὰ ἦταν ὑπέροχο ἂν εἶχε τελειώσει· τρία Γυμνάσια, ἡ Ἀκαδημία, τὸ Λύκειον, τὸ Κυνόσαργες, ὅλα γεμάτα δέντρα καὶ λιβάδια. [Ἐδῶ γίνονται] κάθε εἴδους γιορτές· ἀπὸ κάθε λογῆς φιλοσόφους προέρχονται *ψυχῆς ἀπάται καὶ ἀνάπανσις*: [ὑπάρχουν] λοιπὸν πολλὲς ὁμάδες μελέτης καὶ συζητήσεων, συνεχῶς [παρέχεται] πνευματικὴ θέαση (*σχολαὶ πολλαί, θεαὶ συνεχεῖς*)»⁸⁵.

Τὸ θέατρο, οἱ ναοί, τέλος τὰ Γυμνάσια καὶ τὰ ἄλλα τῶν φιλοσόφων καὶ ὅ,τι συμβαίνει μέσα σὲ αὐτὰ ὅλα αὐτὰ συνιστοῦν τὴν Ἀθήνα, λέγει ὁ Ἡρακλείδης καὶ διατυπώνει μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅ,τι θαύμαζαν οἱ σύγχρονοί του στὴν πόλη. Μὲ τὶς γιορτές, τὴ διδασκαλία τῶν φιλοσόφων, τὶς συζητήσεις καὶ τὴν ἐξάσκηση τοῦ *βίου θεωρητικοῦ* περιγράφεται ὁ ὑψηλὸς τρόπος ζωῆς τῆς *σχολῆς*, ποὺμποροῦσε νὰ ἀσκήσει κανεὶς σὲ αὐτὴν τὴν πόλη ὅσο σὲ καμία ἄλλη.

Τὰ σπίτια πλούσιων Ἀθηναίων ἦταν, τὸ ἴδιο ὅπως τὰ ἄλλα τῶν φιλοσόφων, χῶροι ὅπου κανεὶς πραγμάτωνε τὴν *σχολήν*· τὰ σπίτια μάλιστα προηγοῦνται χρονικὰ τῆς ιδρύσεως τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν. Καταλήγοντας ἄς ἀναφερθεῖ λοιπὸν ἓνα ἀθηναϊκὸ σπίτι, ποὺ δικαιοματικὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ ἀρχὴ τῶν σπιτιῶν μὲ περιστύλιο, ἂν καὶ εἶναι γνωστὸ μόνον ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές: τὸ σπίτι τοῦ Καλλία στὴν ἀρι-

στοκρατική συνοικία Μελίτη. Αυτό επιλέγει ο Πλάτων ως τόπο του διαλόγου *Πρωταγόρας*: σὲ ἓνα δεύτερο σπίτι τοῦ Καλλία, στὸν Πειραιά, διαδραματίζεται τὸ *Συμπόσιο* τοῦ Ξενοφώντος· τουλάχιστον γιὰ τὸ ἀθηναϊκὸ σπίτι ἀναφέρεται ρητὰ ἢ περιστυλη αὐλή. Μὲ αὐτὸ δὲν ὑποστηρίζω βέβαια ὅτι αὐτὸ τὸ σπίτι ποὺ ἔγινε θρυλικὸ μὲ τὸν πλατωνικὸ διάλογο εἶναι τὸ πρωιμότερο σπίτι μὲ περιστύλιο στὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ ὅτι ὁ ἰδιοκτήτης του — ποὺ ἦταν στόχος κατηγοριῶν καὶ τῆς σάτιρας τῶν κωμικῶν ποιητῶν τῆς ἐποχῆς του ἐνῶ συγχρόνως εἶχε καλὸ ὄνομα καὶ πολλὰ συμπάθειες — μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς πρόσωπο-κλειδὶ τοῦ τρόπου ζωῆς γιὰ τὸν ὁποῖον ἔγινε λόγος.

Ὁ Καλλίας προερχόταν ἀπὸ μία πολὺ παλαιὰ οἰκογένεια ἱερέων τῆς Ἐλευσίνας καὶ ὁ ἴδιος ἔπαιρνε μέρος στὰ Μυστήρια· τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση τὴν συνέχιζε καὶ ὡς νικητῆς ἀγώνων στοὺς Δελφοὺς, Νεμέα καὶ Ἴσθμό, καὶ ὕστερα ἀπὸ μία νίκη του ἀφιέρωσε καὶ τέθριππο στὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν ⁸⁶. Ἡ μητέρα του εἶχε παντρευτεῖ σὲ δεύτερο γάμο τὸν Περικλῆ, ἡ ἀδελφὴ του ἦταν ἡ (ἄτυχη) σύζυγος τοῦ Ἀλκιβιάδου· ὁ Καλλίας ἀνῆκε λοιπὸν στοὺς εὐγενέστερους μέσα στὴν πόλη. Κληρονόμησε μία πολὺ μεγάλη περιουσία ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του (λίγο πρὶν τὸ 421 π.Χ.) καὶ εἶχε πολὺ ἀνοικτὸ σπίτι: πλήρῳ ὅσο κανεὶς γενναιόδωρα τοὺς σοφιστές, φιλοξενώντας τοὺς πρὸ ὀνομαστούς, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλάτων· θαύμαζε ἐξάλλου τὸν Σωκράτη καί, ὅπως περιγράφει ὁ Ξενοφῶν στὸ *Συμπόσιο*, ἐπέμενε νὰ ἔλθει ὁ Σωκράτης καὶ οἱ φίλοι του στὸ γεῦμα ποὺ ἔδινε γιὰ νὰ γιορτάσει τὴν ἀθλητικὴ νίκη τοῦ ὠραίου νεαροῦ Αὐτόλυκου· δὲν καλοῦσε μόνο τέτοιες διασημότητες ἀλλὰ καὶ παρασίτους ποὺ τὸν

ἐκμεταλλεύονταν, καὶ ὁ Εὐπολὶς δὲν παρέλειψε νὰ τὸν σατιρίσει γι' αὐτὸ στὶς κωμωδίες του *Οἱ Κόλακες* καὶ *Αὐτόλυκος*. Ὁ Καλλιὰς ἦταν καλοζωιστὴς καὶ φιλήδονος, ἀγαποῦσε τὸ ποτὸ καὶ τὸν ἔρωτα, ἀλλὰ ἦταν καὶ φιλομαθής, περίεργος καὶ γεμάτος πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα. Τὶς συζητήσεις στὸ σπίτι του τὶς προωθοῦσε ὄχι μόνον ξοδεύοντας χρήματα ἀλλὰ καὶ ἔχοντας ιδιότητες ποὺ διαφαίνονται ἰδίως στὴν περιγραφὴ τοῦ Ξενοφώντος: ὁ Καλλιὰς θὰ ἦταν κατ' ἐξοχὴν *ἀστεῖος* μὲ τὴν ἀρχαία ἔννοια τοῦ ὅρου ποὺ ἔχει χαθεῖ στὰ νεοελληνικά (= ὅποιος φέρεται ταιριαστὰ μὲ τὸ ἄστυ, δηλαδὴ ἔχει τρόπους). «*Ἀστεῖος εἶναι πειρῶ... τὸ δὲ πρὸς τὰς συνουσίας πρέπει*» (προσπάθησε νὰ φέρεσαι καλά... αὐτὸ ταιριάζει στὶς συναναστροφές) λέγει σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ὁ Ἰσοκράτης (*Πρὸς Νικοκλέα* [2] 34).

Τέτοιες ιδιότητες ἔχουν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ὄντας σὲ θέση νὰ ἀκοῦνε τὸν συνομιλητὴ τους δημιουργοῦν τὶς προϋποθέσεις τῆς γνήσιας συζήτησης. Στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία ὑπῆρξαν μερικὲς κορυφαῖες στιγμὲς τοῦ διαλόγου, ποὺ ἦταν καὶ κορυφαῖες στιγμὲς τῆς *σχολῆς*: ἔτσι γεννήθηκαν ἀριστουργήματα τέχνης ἢ λόγου. Ὁ πρωιμότερος τέτοιος τρόπος ζωῆς, ποὺ καλλιέργησε τὸν διάλογο, ἦταν ἡ *σχολή* τῶν Ἀθηναίων στὸν ὕστερο 5ο καὶ τὸν 4ο αἰῶνα. Ἐδῶ ὁ Πλάτων μὲ τὴ μεγαλοφυΐα του ἀνύψωσε τὸν διάλογο σὲ μία φιλοσοφία ποὺ καθόρισε πνευματικὰ σύγχρονους καὶ μεταγενέστερους.

Μέσα ἀπὸ τὴ σχολὴ τῶν Ἀθηναίων γεννήθηκε τὸ σπίτι μὲ περιστύλιο ὡς ἰδιωτικὴ κατοικία ἐνὸς ὑψηλότερου τρόπου ζωῆς. Ὄταν ὁ νεαρὸς Κικέρων ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθήνα, ἡ πόλη ἦταν τὸ θρυλικὸ κέντρο ὄχι μόνον τῆς μὀρφωσης καὶ τῆς

φιλοσοφίας ἀλλὰ αὐτοῦ τοῦ ἐν γένει ὑψηλότερου τρόπου ζωῆς. Αὐτὸν τὸν ρόλο ἀναγνωρίζει ὁ Ἰσοκράτης στὴν Ἀθήνα ἤδη τὸ 380 π.Χ. (*Πανηγυρικός*), καὶ αὐτὸ δὲν ἦταν καθόλου ρητορικὸ σχῆμα. Μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἀκτινοβολία τῆς Ἀθήνας ἔχει σχέση καὶ ἡ ἐκπληκτικὴ διάδοση αὐτοῦ τοῦ νέου τύπου ἰδιωτικῆς κατοικίας. Σπίτια μὲ περιστύλιο κτίστηκαν σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα καὶ μετὰ σὲ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνιστικὸ κόσμος, γιατί ὁ νέος τρόπος ζωῆς γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος ἀποτέλεσε τὸ πρότυπο, τουλάχιστον γιὰ μία κοινωνικὴ τάξη, στὶς ἑλληνιστικὲς πόλεις. Ὁ νέος τύπος κατοικίας ἀφομοιώθηκε μὲ τὴν καινούργια νοοτροπία· δημιουργήθηκαν βέβαια τοπικὲς παραλλαγές καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου αὐτὲς μεταμορφώθηκαν σὲ κάτι νέο.

Ἡ σχολὴ τῶν Ἀθηναίων στὰ ὑστεροκλασικὰ χρόνια ἦταν λοιπὸν ἡ παρόρμηση ποὺ ἐξευγένισε τὸ ἑλληνικὸ σπίτι.

Συντομογραφίες

Στις σημειώσεις που ακολουθούν εκτός από τις καθιερωμένες χρησιμοποιούνται και οι εξής συντομογραφίες:

ANDREOU	A. ANDREOU, <i>Griechische Wanddekorationen</i> (Diss. Mainz 1988)
ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ	Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, <i>Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες</i> (1984)
BULARD	M. BULARD, <i>Mon Piot</i> XIV, 1908
HOEPFNER-SCHWANDNER	W. HOEPFNER-E.L. SCHWANDNER, <i>Haus und Stadt im klassischen Griechenland</i> (Wohnen in der klassischen Polis I) 1986
LAUTER	H. LAUTER, <i>Die Architektur des Hellenismus</i> (1986)
SALZMANN	D. SALZMANN, <i>Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken</i> (1982)
TRAVLOS	J. TRAVLOS, <i>Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen</i> (1971)

Σημειώσεις

1. Κυρίως από την Ἀθήνα εἶναι γνωστὲς μὲ κάθε λεπτομέρεια οἱ *λειτουργίες* καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸν 4ο αἰῶνα ἐξακολουθοῦσαν μὲν νὰ ὑφίστανται, ἀλλὰ εἶχαν χάσει κατὰ μέγα μέρος τὸν παλαιὸ χαρακτήρα τους· ἔτσι ὑπῆρχαν τώρα προστατευτικὲς διατάξεις γιὰ τοὺς λειτουργοὺς· ὑπῆρχαν πολῖτες ποὺ «καμουφλάριζαν» τὴν περικοπὴν τους γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ κ.ἄ. "Ὅλα αὐτὰ ἀπαιτοῦσαν ὅλο καὶ περισσότερη δικαιοδικτικὴ δαπάνη καὶ ἔτσι δὲν παραξενεύει ποὺ οἱ *λειτουργίες* καταργήθηκαν στὸν ὕστερο 4ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν Δημήτριον Φαληρέα (πρβ. S. LAUFFER, *Die Liturgien in der Krisenperiode Athens*, εἰς: E. CH. WELSKOPF [ἐκδ.], *Hellenische Poleis* I [1974] 147 κέ. M. I. FINLEY, *Politics in the Ancient World* (1983) 24 κέ. M. AUSTIN - P. VIDAL-NAQUET, *Gesellschaft und Wirtschaft im alten Griechenland* [1984] 100 κέ.).

2. Πρβ. HOEPFNER-SCHWANDNER 270. Τὸ ὅτι ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ λείπει, νὰ ὑπάρχουν π.χ. σὲ ἓνα σπῖτι μὲ περιστύλιο διακοσμῆσεις τοίχων ἀλλὰ ὄχι μωσαϊκὰ (πρβ. PH. BRUNEAU, *Archeologia* 27, 1976, 25 κέ.), δὲν ἀλλάζει τίποτα στὸ φαινόμενο τῆς σύγχρονης ἐμφάνισής τους, τὸ ὁποῖο θέτει τὸ ἐρώτημα, τί κοινὸ συνδέει αὐτὰ τὰ στοιχεῖα.

3. Πρβ. W. HOEPFNER, *Das Pompeion (Kerameikos X, 1976) 129-130*. Σὲ μεμονωμένες πρόδρομες μορφές, ὅπως τὴν περίστυλη αὐλὴ τοῦ *εσπιατορίου* τῶν Κείων στὴ Δῆλο, γύρω στὰ 480-470 (CHR. BÖRKER, *Festbankett und griechische Architektur* [*Xenia* 4, 1983] 16 κέ. εἰκ. 11) δὲν ἀναφέρονται ἐδῶ.

4. Γιὰ τὸ «σπῖτι τῶν μωσαϊκῶν» δὲς P. DUCREY - I. METZGER, *AntK* 22, 1979, 3 κέ. K. REBER, *AA* 1988, 653 κέ. ὁ ἴδιος, *AntK* 32, 1989, 3 κέ. P. DUCREY - I. METZGER - K. REBER, *Le quartier de la maison aux mosaïques (Eretria VIII, 1993)*.

5. Πρβ. M. JAMESON, *Private Space and the Greek City* εἰς: O. MURRAY-S. PRICE (ἐκδ.), *The Greek City from Homer to Alexander* (1990) 191.

6. Πρβ. Μ. KREEB, AA 1985, 95 κέ. εικ. 2.8. J. RAEDER, *Gymnasium* 95, 1988, 342 κέ. Στο «σπίτι των προσωπειών» εξάιρεται ή περίστυλη αὐλή καὶ μετὰ παράσταση μωσαϊκοῦ, ὅπως συνηθίζεται στὸν 2ο αἰώνα.

7. Πρβ. Μ. CARROLL - SPILLECKE, *ΚΗΠΟΣ, der antike griechische Garten* (1989) 49 κέ., 60 κέ.

8. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - Ε. ΓΙΟΥΡΗ, *Οἱ οἰκίαι ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης καὶ Διονύσου* (1989). Κάτοψη τοῦ «σπιτιοῦ τοῦ Διονύσου»: αὐτόθι 153 εικ. 142· ἀλλιῶς: LAUTER εικ. 45α. Τὴν εἴσοδο ἀναπαρέστησε, νομίζω, σωστὰ ὁ Lauter, διότι ἡ ἀναπαράσταση μετὰ δύο κολόνες τοποθετημένες ἀκριβῶς στὸ σημεῖο εἰσόδου (εικ. 10) δίνει μία μορφή προτύλου ὅχι πειστική γιὰ ἰδιωτικὸ σπίτι· ἄλλωστε ἐκεῖ βρέθηκε μόνο ἓνα θραῦσμα κολόνας, ὅχι κατὰ χώραν. Χρονολόγησις: βλ. σημ. 14.

9. Μωσαϊκὸ Ἑλένης: SALZMANN ἀρ. 101 πίν. 35. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ ὅ.π. 164. Μωσαϊκὸ κυνηγιοῦ ἐλάφου: SALZMANN ἀρ. 103 πίν. 29 ἔγχρ. πίν. 101, 2-6. 102, 1-2. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ ὅ.π. 165-66. Μωσαϊκὸ ἀμαζονομαχίας: SALZMANN ἀρ. 104 πίν. 32 κέ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ ὅ.π. 166-167. Πρβ. σημ. 14.

10. HOEPFNER-SCHWANDNER 108 κέ. εικ. 104, 1.123.266. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ὁ ὀμηρικὸς οἶκος, *Πρακτικὰ Ε' Συν. γιὰ τὴν Ὀδύσσεια, 1987* (Ἰθάκη 1990) 206 κέ. εικ. 4 κέ.

11. Πρβ. H. DRERUP, *RM* 66, 1959, 147 κέ. H. MIELSCH, *Die römische Villa* (1987) 139 κέ. καὶ σποραδικά.

12. ΑΘΗΝΑΙΟΣ, *Δειπνοσοφ.* IB' 542D.

13. SALZMANN ἀρ. 96 πίν. 34. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ, ὅ.π. 133 κέ.

14. SALZMANN ἀρ. 98 πίν. 30-31. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ ὅ.π. 137 κέ. 167 κέ. Τὰ δύο σπίτια εικ. 8 ἀρ. 1 καὶ 5 εικ. 9-11 μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν βάσει τῶν μωσαϊκῶν. Ὁ D. Salzmann χρονολογεῖ τὰ μωσαϊκὰ στὰ 340/330-320/310 π.Χ., ὁ D. WILLERS (*HASB* 5, 1979, 23-24) στὰ 340-320. Γιὰ τὴ χρονολόγησις γύρω στὰ 330-320 δὲς Ε. WALTER-ΚΑΡΥΔΗ εἰς: *Ἀρχαία Μακεδονία, 5ο Διεθνὲς Συμπόσιο 10-15 Ὀκτωβρίου 1989 Θεσσαλονίκη* (1993) 1732 κέ.

15. H. P. ISLER, *AntK* 22, 1979, 65 κέ. Τὰ θωρακεῖα τοῦ ἄνω ὀρόφου εἶναι διακοσμημένα (αὐτόθι 70· στὸ σχέδιο εικ. 16 δὲν ἔχει ἀποδοθεῖ ἡ διακόσμησις). Ὁ ἴδιος, *AntK* 34, 1991, 69 κέ.: γύρω στὰ 300 π.Χ. K. DALCHER, *Das Peristylhaus I von Iaitas (Studia Ietina VI, 1994)*.

16. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, *ΑΔ* 22, 1967, Χρον. 98 κέ. πίν. 91 κέ.· αὐτόθι 30, 1975, B1, 24 κέ. εικ. 5 πίν. 25β. J. W. GRAHAM, *Phoenix* 28, 1974, 52 κέ. εικ.

3: πρώιμος 4ος αἰ. CHR. BÖRKER, *ZPE* 29, 1978, 45 σημ. 15: μωσαϊκά παλαιότερα ἀπὸ αὐτὰ τῆς Πέλλας. SALZMANN ἀρ. 21.22 πίν. 42.43: γύρω στὰ 310-300 π.Χ. Τὸ σπίτι μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μόνο βάσει τῶν μωσαϊκῶν. Τὸ ὅτι αὐτὰ ἀνήκουν στὸν πρώιμο 4ο αἰῶνα ὑποδεικνύει ἡ ἐπίπεδη ἀπόδοση τῶν κοσμημάτων καθὼς καὶ ὁ χρωματισμός, ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ἀποχρώσεις, καὶ ἡ διάταξη τῶν μοτίβων στὸ μωσαϊκὸ τοῦ προθαλάμου, ὅπου συγκεντρικὲς ζωφόροι περιβάλλουν μία κεντρικὴ παράσταση μικρῇ. J. E. JONES, *Town and Country Houses of Attica in classical Times*, εἰς: *Misc. Graeca* I, 1975, 96 εἰκ. 10, 1.

17. Πρβ. *Histor. Stadtplan von Athen* (1989) D4 (τὸ τεῖχος τῆς πόλης δὲν σώθηκε σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ἔχει συμπληρωθεῖ).

18. I. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ, *ΑΔ* 16, 1960, Χρον. 29 κέ. πίν. 30-31. JONES ὅ.π. 93 εἰκ. 9. Πρβ. *Histor. Stadtplan* ὅ.π. D4.

19. R. YOUNG, *An Industrial District of ancient Athens* (*Hesperia* 20, 1951, 135-288). Ἐδῶ ἀνήκουν καὶ τὰ σπίτια εἰκ. 1.

20. H.v. HESBERG εἰς: *Bathron* (Festschr. H. Drerup, 1988) 186. M. KREEB, *Untersuchungen zur figürl. Ausstattung delischer Privathäuser* (Diss., 1988) 81 κέ.

21. Μεταξὺ τῆς ἀναπαράστασης τοῦ Δ. Παντερμαλῆ (εἰκ. 21 - 22) καὶ ἐκείνης τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ (ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ εἰκ. 18) ὑπάρχουν διαφορές, ποὺ ἀφοροῦν καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρά (τῆς εἰσόδου) τοῦ κυρίου· ἡ ὀριστικὴ δημοσίευση δὲν ἔχει γίνεи ἀκόμη. Πρβ. καὶ LAUTER 152 κέ. 204 κέ. 234 κέ.

22. Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, *ΑΕΜΘ* 1, 1987 (1988) 119 κέ.· αὐτόθι 2, 1988 (1991) 101 κέ.· αὐτόθι 3, 1989 (1992) 59 κέ. Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ ἔ.ἀ. 67 κέ. Τὸ ἐμβαδὸν τοῦ ἀνακτόρου ὑπολογίζεται στὰ 60.000 τ.μ.!

23. H.-V. HERRMANN, *Olympia* (1972) 170. V. HEERMANN, *AM* 99, 1984, 243 κέ.

24. R. SEAGER, *Alcibiades and the Charge of Aiming at Tyranny* (*Historia* 16, 1967, 6 κέ., ἰδίως 8 κέ.). Γιὰ τὰ καταλύματα τῶν προσκυνητῶν δὲς τελευταῖα Μ. DILLON, *The House of the Thebans* (*FD* III 1, 357-358) and accomodation for Greek pilgrims (*ZPE* 83, 1990, 64 κέ.).

25. Ὁ W. HOEPFNER ὑποθέτει (*Kerameikos* X, 1976, 103 κέ.) ὅτι οἱ διακοσμήσεις εἰκ. 27 καὶ εἰκ. 33 προέρχονται ἀπὸ ἀνακαίνιση τῶν χώρων συμποσίου τοῦ Πομπείου (εἰκ. 3 - 4)· αὐτὲς μποροῦν ὥστόσο νὰ χρησιμεύσουν ὡς παραδείγματα καὶ γιὰ ἰδιωτικὸς ἀνδρῶνες. Διακοσμήσεις τοίχων τοῦ 4ου αἰῶνα: ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (V. BRUNO, *AJA* 73, 1969, 306 πίν. 69 εἰκ. 8-10), ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο (ΑΝΔΡΕΟΥ ἀρ. κατ. 144-146 καὶ ἰδίως 147) ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια, «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» εἰκ. 6 (*Eretria* VIII [σημ. 4] 36), ἀπὸ τὴν Πέλλα, σπίτια εἰκ. 9 - 10 (ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ-ΓΙΟΥΡΗ ὅ.π. 145) κ.ἀ.

26. Πρβ. τελευταία R. TOMLINSON, *BSA* 85, 1990, 405 κέ. Ἀμφισβήτηση τῆς ἀναπαράστασης τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ: J. DE WAELE, *The Propylaea of the Acropolis in Athens* (1990) 30 κέ. Ὁ V. BRUNO (ὁ.π. 316 κέ.) ὑπέδειξε ἥδη τὴ μνημειώδη ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀθήνας στὸν ὕστερο 5ο αἰώνα ὡς πρότυπο τῶν διακοσμῆσεων τοίχων στὰ ἰδιωτικὰ σπιτία· οἱ ναοὶ ὁμῶς νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐξαιρεθοῦν: στόχος ἦταν ἡ ἐξομοίωση μὲ τὰ δημόσια κτίρια συνελεύσεων.

27. *Εἰκ. 30*: ΑΝΔΡΕΟΥ ἀρ. κατ. 92 μὲ βιβλ. *Εἰκ. 32*: αὐτόθι ἀρ. κατ. 107 μὲ βιβλ. Πρωιμότερο παράδειγμα: ἡ ζωφόρος *καταληπτήρος* ἀπὸ ἑνα σπιτί στη Ρόδο (Γρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *AAA* 6, 1973, 123 κέ. εἰκ. 11-12: τὸ ἀργότερο 3ος αἰ. π.Χ. Ὁ ἴδιος, *Ἀρχαία Ρόδος* [1986] ἔγχρ. πίν. 30).

28. ΠΑΥΣ. 1.22, 6-8. Πρβ. W. DÖRPFELD, *AM* 36, 1911, 52 κέ. 92 κέ. *Πινάκες* ἀναφέρονται στὶς γραπτὲς πηγὲς καὶ γιὰ ἄλλα τέτοια κτίρια σὲ ἱερά, π.χ. στὴν Κύνθο τῆς Δήλου: *Inscr. Délos* 1403 Bb II 29.33 (166-156/55 π.Χ.)· 1417 A47-58 (156/55 π.Χ.).

29. ΨΕΥΔΟ-ΑΝΔΟΚ., *Κατὰ Ἀλκιβ.* 17. ΔΗΜΟΣΘ., *Κατὰ Μειδίου* (XXI) 147 (Σχόλια: OVERBECK, *SQ* 1125). ΠΛΟΥΤ., *Ἀλκιβ.* 16, 5. Πρβ. SEAGER ὁ.π. (σημ. 24). Μόνο σπάνια καὶ τυχαῖα παραδίδεται τὸ ὄνομα ἐνὸς ζωγράφου ποὺ συμμετεῖχε σὲ διακοσμῆσεις τοίχων ἰδιωτικῶν σπιτιῶν ὅπως ὁ Θεόφιλος (βλ. σ. 51).

30. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ 86 κέ. εἰκ. 46 κέ. Ὁ ἴδιος, *AE* 1987, 371 κέ. πίν. 2 (προσχέδιο).

31. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν μακεδονικῶν τάφων ἡ διάταξη τῆς διακόσμησης δὲν ἀκολουθεῖ βέβαια πάντοτε τὴ νομοτέλεια ποὺ ἰσχύει στοὺς ἰδιωτικοὺς *ἀνδρῶνες*: ἔτσι ἂν θέλει κανεὶς νὰ καταρτίσει τυπολογικὲς ὁμάδες τῆς διακόσμησης, πρέπει νὰ ξεχωρίσει κατ' ἀρχὴν τοὺς ταφικοὺς χώρους ἀπὸ ἐκεῖνους τῶν σπιτιῶν.

32. AVP V1, 47 κέ. Πρβ. W. RADT, *Pergamon* (1988) 91-92 (Baugruppe IV).

33. Π.χ. ἀπὸ τὴ Δῆλο, μὲ ἀνάγλυφους ρόδακες καὶ βουκράνια (J. MARCADÉ, *BCH* 76, 1952, 110 εἰκ. 9α.β), μὲ κεφαλὰς ταύρων (αὐτόθι εἰκ. 9c), μὲ γραπτὲς παραστάσεις (BULARD 153-154 πίν. VIII β). Συνήθως τρίγλυφοι καὶ μετόπες εἶναι πολύχρωμες, ἀκολουθώντας μάλιστα τὸν χρωματικὸ κανόνα τῆς μνημειώδους ἀρχιτεκτονικῆς (πρβ. π.χ. BULARD 153 πίν. VIIa).

34. A. LAIDLAW, *The First Style in Pompeii* (1985) πίν. 97c (casa I.15.1/3). G. IRELLI - M. AOYAGI - St. DE CARO - M. PAPPALARDO (ἐκδ.), *Pompeianische Wandmalerei* (1990) ἔγχρ. πίν. 36.

35. Ἡ χρονολόγηση τῆς ἐσωτερικῆς διακόσμησης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 36) στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὴν P. H. W. LEHMANN (*Samothrace* III [1969] 142.208-212) ἔχει ἀμφισβητηθεῖ (πρβ. τελευταῖα P. GULDAGER BILDE, *The International Style: Aspects of Pompeian First Style and its eastern Equivalents*, εἰς: *Aspects of Hellenism in Italy*, *ActaHyperb* 5, [1993] 157)· ὁμως νομίζω ὅτι αὐτὴ ἡ ἀμφισβήτηση σχετίζεται μὲ τὴν ἀτελὴ γνῶση μας τῶν διακοσμήσεων τοῦ 4ου αἰ. καὶ παραγνωρίζει ὅτι στὰ ἐξαιρέτα σπιτία μὲ περιστύλιο αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, ὅπως εἰκ. 8, ἀρ. 1 καὶ 5, εἰκ. 9, 10, 18, 19, οἱ διακοσμήσεις τῶν τοίχων θὰ ἦταν ἀνάλογα ξεχωριστές. Στὰ παραδείγματα ἀπὸ σπιτία τοῦ 4ου αἰ. (σημ. 25) πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ διακοσμήσεις τῶν τοίχων στὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας (M. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ - Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *Τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας*, 1961, 27-28). Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ μικρὴ θόλος στὸ Καβείριο, τὴν ὁποία ὁ J. Mc GREDIE χρονολογεῖ εὐλόγα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ., χαρακτηρίζοντάς την ὡς πρόδρομο μορφῇ τοῦ Ἀρσινόειου (*Samothrace* 7, 1992, 262 κέ. πίν. 79-92)· ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ἐξωτερικοῦ (αὐτόθι πίν. 92) δείχνει ὄχι μόνον τὴ μορφολογικὴ ἔξαρση ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Ἀρσινόειο (εἰκ. 37, 38), ἀλλὰ καὶ συγγένεια μὲ τὴ διακόσμηση τῶν τοίχων στὸ Ἱερό (εἰκ. 36), ἐπιβεβαιώνοντας ὅτι αὐτὴ ἡ διακόσμηση εἶναι περίπου σύγχρονη τῆς μικρῆς θόλου. Τέτοια διώροφη δομὴ δὲν εἶναι ἄλλωστε σπάνια σ' αὐτὰ τὰ χρόνια.

36. Γὰ τὸ σπίτι δὲς Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, *Ἀρχαιολογία* 2, Φεβρ. 1982, 33 κέ. Κάτοψη: αὐτόθι εἰκ. 3. Ἡ ἀνασκαφὴς μοῦ εἶπε προφορικὰ (Δεκέμβριος 1992) ὅτι τὸ σπίτι χρονολογεῖται στὸν ὕστερο 3ο αἰῶνα. Γὰ τὴν ἄδεια ἀπεικόνισης τῆς εἰκ. 39 τὴν εὐχαριστῶ θερμὰ. Οἱ τοῖχοι στὴν αἴθουσα D τοῦ «σπιτιοῦ τοῦ Διονύσου» στὴ Δῆλο (ΑΝΔΡΕΟΥ ἀρ. κατ. 104 μὲ βιβλ.) εἶχαν ὅμοια διακόσμηση, ἀλλὰ τὸ κομμάτι τῆς πεσσοστοιχίας ποὺ σώζεται (εἰκ. 43) δὲν δείχνει ἂν ὑπῆρχαν καὶ ἐδῶ θωρακεῖα μεταξὺ τῶν πεσσῶν καὶ τὶ χρῶμα εἶχαν τὰ πεδία κάτω ἀπὸ τὰ φατνώματα ὀροφῆς.

37. Ἀπὸ τὴ Δῆλο: J. MARCADE, *BCH* 76, 1952, 111 εἰκ. 10 (ἐγχρῶμα: BULARD 153 πίν. VIII A, i. j. l. m· πρβ. εἰκ. ὀπισθοφύλλου)· ἀπὸ τὴν Πριήνη: J. RAEDER, *Priene* (1984) ἀρ. κατ. 354 εἰκ. 7β. Ὁ M. Bulard ἤδη ἀπέρριψε τὴν ὑπόθεση ὅτι τέτοιες μάσκες ἀνήκουν σὲ ἀνάγλυφα μετοπῶν.

38. *Πινάκες* ἀναφέρονται στίς «ἀττικὲς στῆλες» (W. PRITCHETT, *Hesperia* 25, 1956, 250-253). Γὰ τίς «ἀττικὲς στῆλες» δὲς σ. 82. Τύποι *πινάκων* σύμφωνα μὲ τίς ἐπιγραφὲς τῆς Δήλου: R. VALLOIS, *Mél. Holleaux* (1913) 37 κέ. Πρβ. ἐδῶ σημ. 28.

39. Πρβ. ἐπίσης π.χ. προτομὲς ταύρων ἀπὸ σπιτία τῶν Ἑρυθρῶν (O. BINGÖL, *AA* 1988, 511 εἰκ. 14-16. ΑΝΔΡΕΟΥ 220-221) καὶ τῆς Δήλου

(MARCADÉ ὁ.π. εἰκ. 9d. BULARD εἰκ. 52e). Πρβ. H.v. HESBERG, *RM* 24. Ergh. (1980) 60 κέ.

40. M. NOWICKA εἰς: Alexandria e il mondo ellenistico-romano (*Studi in onore di A. Adriani*, 1984) 256 κέ. 259.

41. ΑΝΔΡΕΟΥ ἄρ. κατ. 174. Πολὺ ὅμοια σὲ διάταξη καὶ τεχνοτροπία μία διακόσμηση τοίχου ἀπὸ ἓνα σπίτι στὴ Φαναγόρεια (αὐτόθι ἄρ. κατ. 173). Στὴ συζήτηση γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν ἐλληνιστικῶν διακοσμήσεων ὡς "Architekturstil", "Mauerwerkstil", "Zonenstil" κ.ἄ., δὲν ἀναφέρομαι ἐδῶ, διότι αὐτὴ δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὸ φαινόμενο τοῦ ἐξευγενισμοῦ τοῦ σπιτιοῦ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

42. Δὲς τελευταῖα: LAIDLAW (σημ. 34)· ἡ ἴδια εἰς: *Pompeianische Wandmalerei* (σημ. 34) 205 κέ. R.A. TYBOUT, *Aedificiorum figurae* (1989) 109 κέ. R. LING, *Roman Painting* (1991) 12 κέ. Τελευταῖα ἡ P. Guldager Bilde, μελετώντας τὶς ἐλληνιστικὲς διακοσμήσεις τοίχων ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἰταλία ἐκτὸς Πομπηίας, παρατηρεῖ ὅτι αὐτὲς ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς πομπηιανὲς καὶ μάλιστα «ἐλληνίζουσιν» περισσότερο (ὁ.π. [σημ. 35] 151 κέ.). Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει (ἡ P. Guldager Bilde ἀναγγέλλει δημοσίευση αὐτῶν τῶν μὴ πομπηιανῶν διακοσμήσεων), τότε ὁ Πρῶτος Πομπηιανὸς Ρυθμὸς εἶναι μία μόνο ἀπὸ τὶς τοπικὲς ὁμάδες στὴν Ἰταλία.

43. Ἕνα κορμάτι κονιάματος ἀπὸ τὴν Πριήνη, ποὺ ἀρχικὰ θεωρήθηκε φάτνωμα ὀροφῆς, ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν F. WARTKE σὲ διακόσμηση τοίχου (*Forschungen und Berichte* 18, 1977, 34-35 ἄρ. κατ. 19-20 πίν. 7, 1). Πρβ. R. LING, *BSR* 40, 1972, 40.

44. Ὀροφὴ τοῦ Ἱεροῦ: *Samothrace* III (1969) 142 κέ. εἰκ. 94.

45. Πρβ. Ph. BRUNEAU, *Archeologia* 27, 1976, 16 κέ.

46. *Eik.* 48: SALZMANN ἄρ. 117 πίν. 22, 1.

47. «Σπίτι τοῦ Διονύσου» (*εἰκ. ἐξωφύλλου*· SALZMANN ἄρ. 94.99 πίν. 37, 1.2. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ ὁ.π. εἰκ. 138-139).

48. SALZMANN ἄρ. 118 πίν. 20-21. 101,1: γύρω στὰ 360-350 π.Χ. F. CILIBERTO, *HASB* 14, 1991, 11 κέ. (μὲ πολὺ χαμηλὴ χρονολόγηση).

49. SALZMANN ἄρ. 130 πίν. 39-40. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ εἰκ. 19.20.

50. Δοῦρις ὁ Σάμιος (ΑΘΗΝ., *Δειπνοσοφ.* XII 542): «ἄνθινά τε πολλὰ τῶν ἐδαφῶν ἐν τοῖς ἀνδράσι κατεσκευάζετο διαπεποικιλμένα ὑπὸ δημιουργῶν». Αὐτὰ τὰ ἐδάφη ἐρμηνεύθηκαν πάντα στὴν ἔρευνα ὡς μωσαϊκά· διαφορετικὴ ἄποψη ἐκφράζουν οἱ CHR. BÖRKER (*ZPE* 29, 1978, 43 κέ. μὲ βιβλ.) καὶ SALZMANN 10. Ἀττικὸ παράδειγμα ἄνθινου ἐδάφους εἶναι τὸ μωσαϊκὸ ἐνὸς βαλανείου στὴν Ἀθήνα (*εἰκ.* 61-62).

51. *Eik.* 52: SALZMANN ἄρ. 95 πίν. 36· αὐτόθι ἄλλα παραδείγματα διαφόρων θεμάτων.

52. Πρβ. I. BALDASSARE, *DdA* 2, 1984, 71 κέ. Για τὰ ὑστεροελληνιστικὰ σπίτια τῆς Δήλου: U. T. BEZERRA DE MENESES, *Quaderni DdA*, 1985 (Ricerche di pittura ellenist.) 215 κέ. KREEB ὁ.π. (σημ. 20) 83 κέ.

53. I. METZGER, *Eretria* VIII (σημ. 4) 118 εἰκ. 185-188.

54. *Olynthus* XII (1946) 130 κέ. πίν. 115-116. 118-119.

55. *Olynthus* II (1930) 74 κέ. εἰκ. 195-197. *Olynthus* XII (1946) 130 σημ. 66. E. HARRISON, *Agora* XI (1965) 128-129. 161 πίν. 67b.

56. J.M. GARD, *AntK* 17, 1974, 50 κέ. πίν. 11 κέ.

57. K. SCHEFOLD, *JdI* 52, 1937, 55 κέ. εἰκ. 14-17. *CVA* Karlsruhe 3 πίν. 44.45 παρένθ. πίν. 2 (C. WEISS). J.H. OAKLEY - R.H. SINOS, *The Wedding in Ancient Athens* (1993) εἰκ. 16-19.

58. SCHEFOLD ὁ.π. 56 σημ. 5. Π. ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ, Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια (1991) 282 κέ. πίν. 126. OAKLEY - SINOS ὁ.π. εἰκ. 44-45.

59. «Ἑρμῆς ὁ Μαΐας λίθινος, ὃν προσεύγμασιν ἐν τῷ κυλικεῖφ λαμπρὸν ἐκτετριμμένον» (Εὐβουλος στὸν ΑΘΗΝ., *Δειπνοσοφ.* XI 460ε). Για τὸ κυλικεῖον δὲς G. RICHTER, *Furniture* (1966) 81 κέ. εἰκ. σ. 83. Πρβ. ἐπίσης πῶς περιγράφει ὁ Θεόπομπος τὸν εὐσεβῆ Κλέαρχο, ποὺ στὸ σπίτι του στεφάνωνε καὶ ἐστίλβωνε (φαιδρύνοντα) τὸν Ἑρμῆ καὶ τὴν Ἑκάτη· ἡ στίλβωση δείχνει ὅτι οἱ μορφές τῶν θεῶν ἦταν μαρμάρινες (στὸν ΠΟΡΦΥΡΙΟ, *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* II, 16).

60. Τίμαιος στὸν ΑΘΗΝ., *Δειπνοσοφ.* X 437b. *FGrHist* 566 a.b.

61. Σχόλια στὸν Ἀριστοφάνη, *Ὀρνιθες* 436.

62. *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* (1936· Suhrkamp ⁷, 1974) 21.

63. Πρβ. π.χ. τὸ μαρμάρينو περιρραντήριο μὲ πολὺχρωμὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση ἀπὸ ἓνα σπίτι στὴν Ὀλυνθο (*Olynthus* XII, 1946, 246 κέ. πίν. 218-220). Ἐξαίρετη ἀνάγλυφη διακόσμηση φέρουν οἱ μαρμάρινες 'φιάλες' ἀπὸ τὴν Πέλλα (ἀπὸ τὸ κτίριο *εἰκ.* 8, ἄρ. 13· ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, *ΑΔ* 16, 1960, 82 πίν. 81) καὶ ἀπὸ τὴν Πριήνη (ΤΗ. WIEGAND - H. SCHRADER, *Priene* [1904] 376-377 εἰκ. 475-476). Πρβ. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ (*Εἰγνατία* 1, 1989, 67 κέ.), ποὺ δημοσιεύει ἓνα μαρμάρينو τραπέζι ἀπὸ τὴ Βεργίνα (ὁ.π. πίν. 387-389) καὶ ἓνα λίθινο ἀπὸ τὴν Πέλλα (ὁ.π. πίν. 390) καὶ πραγματεύεται τέτοια ἑλληνιστικὰ ἔπιπλα. Μαρμάρينو τραπέζι ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν»: *Eretria* VIII (σημ. 4) 44 εἰκ. 43 (P. DUCREY).

64. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ εικ. 42, 156-157. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ εις: *Ἀμνητός. Τιμητικός τόμος γιὰ τὸν Μανόλη Ἀνδρόνικο* (1987) 303 κέ. εικ. 1 πίν. 63-69.
65. G. RICHTER, *Furniture* (1966) 118 εικ. 589.
66. D. GERZIGER, *AntK* 18, 1975, 51 κέ.
67. L. BURN, εις: *Greek Vases in the Jean Paul Getty Museum*, 5, 1991, 107 κέ.
68. CVA Würzburg 2 πίν. 42-44 εικ. 43 (F. HÖLSCHER).
69. Κύλιξ Βρετ. Μουσ. ARV² 1269, 3. H. WALTER, *Griechische Götter* (1971) εικ. 136. K. SCHEFOLD, *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst* (1981) εικ. 303-305.
70. Πρβ. D. RÖSSLER, Gab es Modetendenzen in der griech. Tracht am Ende des 5. und im 4. Jh. v.u.Z.? εις: *Hellenische Poleis* (σημ. 1) III 1539 κέ.
71. Δ. ΤΣΟΥΚΑΙΔΟΥ - Β. ΠΕΝΝΑ, *ΑΔ* 34, 1979, Β1 (1987) 28 κέ. Τὸ μωσαϊκὸ θὰ εἶναι περίπου σύγχρονο μὲ ἐκεῖνο τῆς Σικυῶνος (εικ. 49) ἢ ἐλάχιστα πρωιμότερο. Γιὰ τὰ βαλανεῖα: R. GINOUVÈS, *Balaneutikè* (1962) 184 κέ. 216 κέ. καὶ σποραδικά.
72. ARV² 1250, 32. A. LEZZI-HAFTER, *Der Eretria-Maler* (1988) ἀρ. 253.
73. W.K. PRITCHETT, «The Attic Stelai» I (*Hesperia* 22, 1953, 225 κέ.) II (αὐτόθι 25, 1956, 178 κέ.). D. A. AMYX, «The Attic Stelai» III (αὐτόθι 27, 1958, 163 κέ.). W. K. PRITCHETT, αὐτόθι 30, 1961, 23 κέ. D.M. Lewis εις: *Ancient Society and Institutions. Studies pres. to V. Ehrenberg* (1966) 177 κέ.
74. Ὅπως ὑποθέτει ὁ AMYX (ὅ.π. 208).
75. PRITCHETT ὅ.π. II 210.
76. W. NESTLE, *ἀπραγμοσύνη* (*Philologus* 81, 1926, 129-140). V. EHRENBURG, *Polypragmosyne* (*JHS* 67, 1947, 46-67). K. DIENELT, *ἀπραγμοσύνη* (*WSt* 66, 1953, 94-104). Πρβ. κυρίως EHRENBURG, ὅ.π. καὶ L. B. CARTER, *The Quiet Athenian* (1986) 167 κέ.
77. *Εικ. 64*: E. WALTER-ΚΑΡΥΔΗ εις: *Kanon. Festschrift E. Berger* 15. *Beih. AntK* (1988) 331 κέ. V.v. GRAEVE ἔ.ἀ. 339 κέ. Γιὰ τὸ θέμα: ἔ.ἀ. 332-333.
78. Πρβ. R. PFEIFFER, *Geschichte der klassischen Philologie* (1970) 50 κέ.
79. Διεξοδικὰ γι' αὐτό: CARTER ὅ.π. (σημ. 76).
80. ΠΛΑΤ., *Φαῖδρος* 230D. Μετάφρ. I.N. Θεοδωρακόπουλου (1948).
81. Πρβ. I. MÜLLER εις: *Hellen. Poleis* (σημ. 1) III, 1389 κέ. M. LANDFESTER εις: *Krisen in der Antike – Bewusstsein und Bewährung* (1975) 27 κέ. μὲ βιβλ.

82. Πρβ. CARTER ό.π. 179 κέ. H. FLASHAR εις: *Krisen in der Antike* (σημ. 81) 62 κέ.

83. Πρβ. S. HUMPHREYS, *The Family, Women and Death* (1983) 1 κέ. καὶ σποραδικά. D. COHEN, *Law, Sexuality and Society. The Enforcement of Morals in classical Athens* (1991) 70 κέ.

84. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ παρατήρηση τοῦ F. Preissshofen, «dass die Polis durch den Andron im Oikos selbst präsent ist» (HOEPFNER-SCHWANDNER 270) νομίζω ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ πρόωγα σπιτία μὲ περιστύλιον.

85. Πρβ. τίς μεταφράσεις: H. HITZIG εις: *Festgabe H. Blümmer* (1914) 3. F. PFISTER, *Die Reisebilder des Herakleides* (SBWien 227, 2, 1951) 73. M.M. AUSTIN, *The Hellenistic World. A Selection of ancient Sources* (1981) 151. Ἡ τελευταία φράση ἔχει ἐρμηνευθεῖ μὲ διαφορετικούς τρόπους, π.χ. «Zeitvertreib in Menge, immerzu gibt es etwas zu schauen» (HITZIG), «viel Zeitvertreib und fortwährend Schaustellungen» (PFISTER), «many opportunities for leisure and spectacles without interruption» (AUSTIN). Ὅπως τέτοιες μεταφράσεις παραγνωρίζουν τὸ νέο νόημα τῆς *σχολῆς* ἀπὸ τὸν ὕστερο 5ο αἰῶνα καὶ μετὰ. Ἐξάλλου, τὸ γεγονός ὅτι ἡ λέξις ἐδῶ εἶναι στὸν πληθυντικό, —ἐνῶ ἡ *σχολή* ἀκόμη καὶ μὲ τὸ νόημα γιὰ τὸ ὁποῖο ἐγίνε λόγος, κατὰ κανόνα χρησιμοποιεῖται στὸν ἐνικό— καὶ ἀκολουθεῖ μετὰ τὴ μνεῖα τῶν φιλοσόφων, δείχνει ὅτι ἐδῶ ἔχει τὴ σημασία πού ἐμφανίζεται ἤδη στὸν Ἀριστοτέλη, π.χ. *Πολιτικά* 1313b3 «μήτε σχολὰς μήτε ἄλλους συλλόγους ἐπιτρέπειν γίνεσθαι σχολαστικούς», ὅπου μπορεῖ νὰ μεταφρασθεῖ «ὁμάδες ἢ σύλλογοι μελέτης ἢ συζητήσεων». Πρβ. ἐπίσης ΠΛΑΤ., *Νόμοι* 820c καὶ LIDDELL-SCOTT s.v. *σχολή* II. Ἀνάλογα θὰ πρέπει καὶ ἡ λέξις *θέα* νὰ ἔχει πνευματικὸ νόημα, πού ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ μετὰ εἶναι βέβαια δυνατόν, πρβ. π.χ. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Πολιτεία* 209β, 20. Ἡ νέα αὐτὴ χρῆσις τῆς λέξεως *σχολή* ὁδηγεῖ στὸ στενότερο νόημα πού ἡ λέξις μπορεῖ νὰ ἔχει ἀπὸ τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. καὶ μετὰ, καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται οἱ λέξεις τῶν σύγχρονων γλωσσῶν scuola, école, Schule, σχολεῖο...

86. J. BOUSQUET, *BCH* 116, 1992, 585 κέ. εἰκ. 1-5 (ἐπίγραμμα τῆς βάσης τοῦ ἀναθήματος).

Προέλευση εικόνων

ΑΔ: 18, 19, 61. ΑΜ: 27, 33. Ἀμνητός. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Μανόλη Ἀνδρόνικο: 21 - 22. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ὁ «τάφος τῆς Περσεφόνης»: 31. AntK: 16, 59 - 60. BULARD: 43. CHR. BÖRKER (*Xenia* 4) : 3. J. CAMP, *Die Agora von Athen*: 1, 23. CVA Berlin: 40. CVA Würzburg: 58. *Délos*: 7, 30, 32. Ἑλβετικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή: 44- 47, 53. *Eretria*: 6, 14, 15. Γ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν: 62. *FdD*: 26. Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο: 24 - 25, 48 - 49, 54 - 55. FURTWÄNGLER - REICHOLD: 56, 63. *Hesperia*: 5, 20. W. HOEPFNER, *Das Pompeion*: 4. W. HOEPFNER - E. L. SCHWANDNER, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*: 2, 12, 17. Kanon (Festschrift E. Berger): 64. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - Ε. ΓΙΟΥΡΗ, *Οἱ οἰκίαι ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης καὶ Διονύσου*: 8, 9, 10, 11. J. Paul Getty Museum: 57. A. Ohnesorg: 13. *Altertümer von Pergamon* V1: 35. Μ. ROSTOVITZEFF, Ἀρχαία διακοσμητικὴ ζωγραφικὴ στὴ νότια Ρωσία: 41 - 42. D. SALZMANN, *Untersuchungen zu den Kieselmosaikien*: 50. *Samothrace*: 36 - 38. Μ. Σκιαδαρέσης: 34, 39, 51 - 52, εἰκ. ἐξωφύλλου. J. TRAVLOS, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*: 28 - 29.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΠΙΤΙ
Ο ΕΞΕΥΓΕΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ
ΣΤΑ ΥΣΤΕΡΟΚΛΑΣΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΕΝΑΣ WALTER - ΚΑΡΥΔΗ
ΑΡ. 158 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1996
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΤΗΛ.: 93 45 204
Η ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΦΗ ΑΧΛΑΔΗ